

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 95 (17232)

2006 чылдың
АВГУСТ 3,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00.
Садар ертээ 4 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

СТУДЕНТИЛЕР БОЛГАШ ДАРГАЛАР ШАННАТКАН

Эрткен дыштаныр хуннерде Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Польшаның Кротошин хоорайнга сумо хүрешке Европа чемпионатынга киришкен кадет суможулар биле Самара областың Сызраньга дөрт дугаар Бүгүроссия спорт-кадыкшыл фестивалынга бир дугаар чер алган Кызыл кожуунуң делегациязы-биле ужурашкан. Аныяк тыва спортчулар дөрт медальды эккелген. Монгуш Начын алдынны,

Ооржак Айдын хүлерни, а Хаяа Тюлюш база хүлерни алган.

Бистиң бичии оолдарывыс Наадым соонда, Эстонияга делегейниң бирги чери дээш тутчурлар. Ш. Ооржак бо чылгы Наадымда олар күрүне шаңналын алырлар деп чугаалаан.

А Сызраньга 31 хоорайның төлээлери 1,3 муң хире спортчулардан шылгараан «даргаларның» аразындан Салбакай Чагар-оолду онзалап айтыр апаар, ол архив

килдизиниң баштакчы специализи «2006 чылдың Президент маргылдааларының онза кызы» атка чединген. Кызыл кожуунуң төлээлери культура, политика, экономика талазы-биле мөөрейлерге эки түңнелдиг болган. Оларның улуска делгээни тыва аъш-чеми магаданчыг болган. Шериг-оол Ооржак «даргаларның» эки көргүзүлүг болганынга чагырга чери улуг рольдуг болганын демдеглээн.

Россия Федерациязының күрүне шаңналдарын

тыпсырының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Сугга дүшкен улусту камгалап тура, дидим болгаш

шиитпирлиг болганы дээш
«Амы-тынын ышкынар турган кижилерни

камгалааны дээш» медаль-биле

Тыва Республиканың аңныыр дириг амытаннарын камгалаар, хайгаараар болгаш таарыштырып башкаарар Эргелелиниң Тожу кожуунда килдизиниң улуг аңныыр башкарыкчызы Владимир Сергеевич ПОЛОЗОВТУ шаңнаар.

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш

«Россия Федерациязының алдарлыг башкызы»
хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның №1 ниити өөредилге ортумак школазының директору Раиса Николаевна ХАЙМАНОВАГА тыпсыр.

Россия Федерациязының Президенти В. Путин.

Москва, Кремль

2006 чылдың июль 25 № 758

2006 чылдың июль 20 № 730

ЭЙЛИГ-ХЕМДЕ ОНЗА БАЙДАЛ

Июль 31-де ТР-ниң Чазааның Даргазынга болуп эрткен божуу-далаш чөвүлел хуралга Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем суурда тургустунган онза байдалды сайгарып чугаалашкан.

Эрткен улуг-хунде баш муңгаш байдалга чыгаттырып келген эйлиг-хемчилер, оларның аразында Төлээлекчилер палатазының беш депутады Шериг-оол Ооржакка дилег бижикти киригеннер. Бир ай чартык үениң дургузунда суурнуң чурттакчылары чырык болгаш ижер суг чок чурттап турар, а амгы үеде аъш-чем база төнериниң кырында келген. Хамык-ла чүүл Эйлиг-Хем суурнуң трансформатор подстанциязынга үрелишкенден эгелээш, тус черниң эрге-чагыргазының тоомча чок аажылаашкыны-биле доозулган.

Чөвүлел хуралга чалаттырып келген Улуг-Хем кожуун чагырга-зының даргазының бирги оралакчызы Сергей Киреев бир ай

чартык хуусааның дургузунда үргүлчүлөп турар онза байдалдың чылдагааннарын безин тайылбырлап шыдаваан. Кожуунуң баштыңы Виктор Пюрюняның ук хуралга келбээнин бодаарга, ол оон-даа эвээшти билер хире.

Шериг-оол Ооржак ындыг хожудаңгай байдалды көргөш, харыысалгалыг яамыларның болгаш албаннарын удурткучуларынга кыска хуусааларда тургустунуп келген чидиг айтырыгны шиитпирлээрин дааскан

болгаш ону бодунуң хууда хайгааралынга алганын демдеглээн. Оон аңгыда тус черде санитар-эпидемиологтук байдалды шинчилеп көөрү-биле база ижер сугнуң чогуунда чурттакчы чоннуң ортузунга аарыгларны болдур-базы-биле Эйлиг-Хемче эмчилер бригаданы чоргузарын Чазактың Баштыңы дааскан. Шак ол ышкыш бактың кырынга бак немешкен Эйлиг-Хемде малдың өлүп хораар чоруунуң айтырыгларын база чугаалашкан: көдээ ажил-агый сайыды Виктор Лавриненконуң демдеглээни-биле алырга, бо чылдың июль 7-ниң байдалы-биле суурнуң уксаажыдылга ажил-агыйында 307 баш өшкү өлгөн болуп турар. ТР-ниң Чазааның Даргазы Көдээ ажил-агый яамызынга байдалды хынамчалыы-биле сайгарып көөрүн база ажил-агыйга дуза чедирер, когаралды дуглаар аргаларны дилээрин дааскан.

Бистиң корр.

Томуйлаашкын

КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Хөй-хөй шагдаа албан-ду-жаалдарының аразында карачал кижиниң дыңнавааны, орта бил-бези албан-дужаалда база бар. Олар «шагдаа» деп ишкер уткалыг болгаш кара чаңгыс шын ышкыш билдинер сөстүн артында чаштынып чоруур. Ындыг мергежилдерниң бирээзиниң төлээинге бистиң бо чүүлүстүн маадыры – Россия Федерациязының иштики херектер сайыды Рашид Нургалеевтиң 2006 чылдың июль 12-де дужаалы-биле Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызынга, Кадрлар эргелелиниң начальнигинге томуйлаткан милицияның подполковниги Аяс Арзылаңович Канданны хамаарыштырып болур.

Аяс Арзылаңович 1969 чылдың июнь 18-те Кызыл хоорайга төрүттүнген. Совет Армияның хүрээленинге шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, ийи чыл дургузунда КАИ ажилдакчызы болуп ажил-

даан. Орук-таңныыл албанының инспекторундан эгелээш, күрөт-инспекторга чедир ажилдааш, ол орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле бүгү-ле билиглерни шиңгээдип алзак, алызында барып бодунуң албан аайы-биле ажил-чорудулгазын эр кижиге шоолу-ла таарышпас хире ажилга – ТР-ниң ИХЯ-зының секретариатынга

уламчылаан. Бо адырга албанның бүгү чадаларын эрткен, херек эмгелелиниң адырынга шиңгээдип алган билиглери, чажыт чурумнуң сагылгазы ооң күүсекчи сагылга-чурумун улам быжыктырган. Ооң соонда Россияның ИХЯ-зының Эргелеп-башкарылга академиязынга өөренип кирген. Дээди юриктиг билигнин дипломун холга алгаш, Аяс Арзылаңович ТР-ниң ИХЯ-зында кадрлар килдизиниң хууда состав талазы-биле инспекциязын баштаан. Сөөлгү үш чылдарда Улуг-Хем кожуунуң иштики херектер килдизин удуртуп келген, ооң аңаа ажилдап келген үезинде килдизиниң көргүзүлгери көскүзү-биле бедээн. Ол өөнүн ишти-биле ийи оолду кижизидип чоруур.

Кадрлар салбырының удурткучу кижиге болганда, А.А. Кандан ам милиция ажилдакчызы бүрүзүнүң салым-чолу дээш амы-хууда харыысалгалыг, ооң шиит-

пирлеринден ведомствонуң бүгү албаннарының ажылы хамааржыр апаар. Кадрлар талазы-биле ажилдакчы ол, бир талазында, психолог кижиге-дир. Иштики херектер органның ажилдаар күзөлдиг кандидат-биле чугаала-жып олура, милицияның дүн-хүн чок аар-берге ажилынга ооң беле-белен эвезин тодарадып шы-даар, а кол-ла чүве бодунуң хөдө-лишкенин дээш ол харыысал-ганы чүктөп шыдаар бе деп айты-рыгга харыыны тыпкан турар ужурлуг. Ынчангаштың-на боор, удурткучулар бодунуң салбырла-рынга иштики херектер орган-нарынга ажил стажтыг кижилерни алырын кызыдар. Кадрлар аппа-радының удурткучузуна чүү-даа чүүл хамаарылгалыг. Ол бүгү то-муйлаашкыннары, ажилдан үн-дүрген чоруктарны, ынаар-бээр эде томуйлаашкыннары амы-хуузуна хайгааралга алыр, ол бүгүнүң дазыл-дөзүн бирден-бирээ чокка сайгарып көргөн турар ужурлуг.

«Милицияның ажылы хөйге билдингир, кеземче истелгези килдизиниң ажилдакчылары, участок төлээлери бажыңнарынга

ында-хааа көстүр дизе, чазыг болбас. Бир эвес өй-шаанда са-гыш салбас болза, соң-даарта оларга ажил-албан биле өг-бүлениң аразынга шилишкени кылыр үе тургустунуп болур. Маңаа деңзигүүрнү дилеп-тывары тоң чугула. Ындыг деңзигүүрнү тыварынга ажилдакчы бүрүзүңге дузалажыр херек». Аяс Арзылаңович бодунуң чаа албанының кол сорулгазынга ажил-албанче кадрлар шылгезин, оларның өөредил-гезин хамаарыштырып турар. Бодунуң ажил-чорудулгазының мурнады көөр угланышкын-нарының санынга хууда составтың амгы хоойлуужулганың болгаш ведомствонуң нормативтиг эрге-хоойлу баазының талазы-биле билиглерин бедидери кылдыр көрүп турар, ындыг чүүл ИХК ажилдакчыларының ат-алдарын чон ортузунга көдүрери чугаа-жок.

Лада ОЮН,

ТР-ниң ИХЯ-зының пар-
лалга албаны.

Авторнуң тырттырган чу-
руу.

КАТТЫЖАРЫН МАНАП ТУРАР

«Коммерсантъ» үндүрүлгө билдингени-биле алырга, «Төрзэн чурт» (Родина) партияның Тывада регионалдыг салбырының ээлчег чок конференциясын неделя хире хуусаада сонгаарлаткан, аңаа ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарына кандидаттарның даңзын бадылаар ужурул турган. Ук салбырның баштыңы Дамдынчап Ховалыгының бодап турары-биле алырга, «Төрзэн чурт» «Россияның амыдырал партиясының» (Российская партия жизни) салбыры-биле каттыжа берип болур. Ынчалзажок «Россияның амыдырал партиясының» амдыгаа дээр бүрүткел эртпээн регионалдыг салбырының хартаачызы Зоя Саттың дыңнатканы-биле алырга, «каттыжарының талазы-биле кандыг-даа айтышкынны» ол албаан, а бо чылдың күзүн эртер Улуг Хуралдың депутаттарының соңгулдаларына Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Сергей Мироновтун партиясы аңгы даңзы-биле кирер болуп турар.

Дээржи Ховалыгының даап бодаашкынын өске үндезин-дөстөр база бадыткап турар, оларның чугаалап турары-биле алырга, «амгы үеде федералдыг деңгелде ийи партияның каттыжышкынының чорудуу канчаар база кажан эгелээрин сайгарып чугаалажып турар. Ындыг болганда, октябрь 8-те регионнарда эртер соңгулдаларга бо партияларның кады кирериниң дугайында шийтпир хүлээп алдына хөңнү». Ынчангаш «Төрзэн чуртчулар» болушкуннарны мурнаарын күзевейн, а үстүнде турар удуртулганын шийтирин манап аарын шийтпирлээн болуп чадавас» деп, олар чугаалап турарлар.

«Россияның амыдырал партиясының» регионалдыг салбырының хартаачызы Зоя Саттың демдег-леп турары-биле алырга, «оларның планнарында чүнү-даа мурнунда салбыр кылдыр бүрүткелди алыры база Улуг Хуралче канди-

даттар даңзын тургузарынын талазы-биле бодунуң конференциясын эрттирери» болуп турар. Моон мурнунда Федералдыг бүрүткел албанының Тывада эргелели «Россияның амыдырал партиясының» регионалдыг салбырын бүрүткээрден ойталаан турган. Партияның удуртулгасы ойлаашкынны доп-дораан хому-дап кириген, ынчангаш Зоя Сат ук айтырыгының чогулгалыг болуп шийтпирлеттинип доостурунга чигзиниг чок. «Чоокку хүннерде бүрүткелди алыр бис» деп, ол чугаалап турар. А «Россияның амыдырал партиясының» Москвада удуртулгасының бир төлээни салбырын бүрүткээрден ойталаанын «ону партия соңгулдаларга киржип шыдавын дээш өжөгээр кылып турар» дээни сонуганчыг. Сат агайның чугаазы-биле алырга, «салбырны бүрүткээрден ойталаарына чылдагаан болган хажыдышкыннар, шынап-ла, техниктиг утка-шынарлыг, ынчап кээрге кым-бир кижиге партияга өжөгээр шаптыктап турар деп чугаалаары болдунмас».

Тываның чазаанда үндезин-дөстүн бадыткап турары-биле алырга, «Төрзэн чурттуң» соңгулда бетиниң даңзын бүдүн-бүрүнү-биле ол партияның кежигүннеринден ийикпе азы эңгиин кандидаттардан тургустунар. Оон чугаалап турары-биле алырга, даңзының баштайгы ийи дугаарын Зоя Саттың боду болгаш ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының экономика талазы-биле комитетиниң даргазы Борис Балчий-оол боттарына арттырып алыр. «Бир эвес «Россияның амыдырал партиясының» регионалдыг салбырын бүрүткээрден дөмей-ле ойталаар чүве болза, чоокку үеде Сергей Мироновтун партиясының кежигүннери оон үнүп чоруткаш, «Төрзэн чуртче» кирип эгелээрин даап бодап база болур» деп, ол чугаалаан.

Коммерсантъ-Красноярск.

Материалды парлалгага белеткеп турда, август 1-де «Россияның амыдырал партиясының» Тывада регионалдыг салбыры албан езузунуң бүрүткелин алган дээрзи билдине берген.

Баштайгы удаада ону бүрүткээринге ойталаашкынның чылдагааны чамдык партия кежигүннериниң фамилияларында частырылганын илереттингени болган. Бо удаада бүгү документтерни хынамчалыг-биле белеткээш, Федералдыг бүрүткел албанының Тывада эргелелинче кириген. «Россияның амыдырал партиясының» регионалдыг салбыры октябрь 8-те эртер Улуг Хуралче соңгулдаларга киржир азы киришпези чоокку үеде билдине бээр.

Галина МУНЗУК Россияның алдарлыг артизи апарган

Июль 31-де Россияның Президентизи Владимир Путинниң чарлыгы-биле «Театр уран чүүлүнүн хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда чогаадыкчы ажил-чорудулгасы дээш» бөлүк культура ажилдакчыларына Россия Федерациясының күрүнө шаңналдарын тывыскан. Оларның аразындан Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи Галина Мунзукка «Россия Федерациясының алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тывыскан.

Тываның бүгү арат чонунуң өмүнээзинден бедик күрүнө шаңналын алганыңар дээш Силерге байыр чедирип тур бис, Галина Максимовна!

Бии-Хем кожуунуң Өөк суурнуң ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Күш-ажылчы чедишкыннери болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Өөк суурнуң ниити билигнин ортумак школазының директору Ульяна Көковна Хомушуга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

1. Малчын Юрий Маадыевич Донгай-оолду.

2. Механизатор Макар Хертекович Чымбаны шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай. 2006 чылдың июль 28. № 108.

Наадымга уткуштур

ИППОДРОМГА АЪТ ЧАРЫЖЫ БОЛУР БЕ?

Тыва улустуң аас чогаалында эң кол черлерниң бирээзин маадырлыг тоолдар ээлээн. Бурунгу өгбелеривистен салгал уламчылап дамчып келген ук чараш тоолдарда тыва кижиниң эң чоок эжи, сүмелекчизи аът болбушаан, ол удурланыкчыларының аъттарын чарышка эртип турар кылдыр чуруп көргүскен болур. Тыва чоннуң кожамыктарында чергелешкек одуруглартың баштайгы ийизин база кол нуруузуңда аът, оон дериг-херексели ээлээн бооп турары таварылга эвес. Ынчангаш аът эр кижиниң омакшылы, хей-аът кирикчизи, чоргааралы, ыдык күзели бооп, амгы үеде безин адаанныг соруун салбайн чоруур. Чүнү чугаалаксап турарым билдинген боор, аът чарыжы-ла ыйнаан – чарыш.

Маадыр Чылбакович Сарыглар.

Чылдың-на Тыва Республиканың хүнүңе болгаш малчыннар байырлары Наадымга тураскааткан аът чарыжы Тос-Булак аржаанының девискээринге болуп эртери чаңылчаан. Наадым хүнү чоокшулаан. Чүгүрүк болгаш чоруктуг малдарлыг чылгычылар база аътка ынактарының орта уйгузу-даа келбейн тур боор: «Кымның аъды эртер ирги!», «Мээң аъдым канчаар ирги!»

Тыва кижиге шаандан тура, аът чарыжын көрүксээр, ындындан-на сонугалдыг, чүгүрүк аъттарга хүндүткелдиг хамаарылгазы бо үеде-даа читпээн. Эки аът эезиниң үндүргөн шүүделин чандырып шыдаар апарган шаг ышкажыл. Национал чоргааралыгыс, тыва кижиниң үш мөөрейиниң бирээзи – аът чарыжының шаңнал-макталын автомашина чедир өстүрүп деткип турарына чөпсүмдес аржак. Бир талазында ол национал чоргааралыгыс аът спортунуң хөгжүлдизинге кончуг улуг деткимче болур, ийи талазында тыва кижиниң мал-биле халбактанчып, ону өстүрүп азыраарына улуг сорок-күштү бээр.

Харын салаа басып санаар чүве болза, оон эки талалары-ла хей...

Эрткен неделяда 1995 чылдан эгелээш ажилдаваан, чүү-даа чок кылдыр үптеттинип тоймаглаттынып калган ипподромну сонугурап көрүп чордум. Барык кагдынган чыгыгы турган иппо-

дромну Тыва Республиканың Чазак Даргазының айтышкыны-биле Сүт-Хөл кожоунуң Чес-Булуң аттыг кооперативинге 5 чыл хуусаада арендага берипкен чүве-дир. Ынчангаш кооперативтин оолдары март айдан эгелеп ында септелге ажилдарын чоруда берген. Кооператив оолдарындан аңгыда, ында аътка сонугалдыг, аът спорту дээш аарып чоруур республиканың өске-даа кожоуннарындан оолдар база боттарының үлүг-хуузу кирип турарын оларны удуртуп-башкарып турар Маадыр Сарыглар-биле чугаалашкан билдим. Бо ажилда ТР-ниң начын мөгези Геннадий Монгуш база улуг үлүг-хуузу кирип, арга-сүмезин кадып, дузалап, ажилды удуртуп чоруп турарын чугаа үезинде билип алдым. Черле ынчаш ипподромну катап септел-селип, ону аът чарыштырып болур кылдыр катап ажилдадып, тургузуп алыр дээш кожоуннар чагыргалары, тус-тус кижилер болгаш аътка сонугалдыг республиканың оолдары ол ажилда боттарының үлүүн кирип, дузалажып турар чүве-дир.

Олар ипподромнуң үш каъдының септелгезин колдуу дооскан: иштинде одалга системазын чаартып кылгаш, чырыкты кириген. Ам даштыкы ажилдарында чоруп турарлар. Ипподромнуң чөөн

талазында көрүкчүлөр олурар сандайларны кылып каан, барыын талакызынче манзалар дажыглап, ону хаарылдап-хоюглап белеткеп турда четтим.

Чаңгыс манза-даа артпаан кылдыр үптеттинген турган ипподромнуң чаа кылдыгын сандайларынга олуруп алгаш, аът чарыжы көөр болза онза-дыр деп бодап олурдум. Оолдарны удуртуп-баштап турар Маадыр Сарыглар, Салчак Чымба аът чарыштырар бир долганыг 1600 метр деп тайылбырлады. «Тос-Булакка чоруктуг малдарны чарыштырарга, хей маргыш үнүп турар, ынчангаш маңаа чарыштырар болза, кандыг-даа маргыш турбас, шупту чарыш карака-ла болуп эртер болгаш, хөр турбас» деп, Маадыр Сарыглар акый тайылбыр кылды. Олар ажилды кылып эгелей бергенде, ипподром баланста хевээр арткан турган болгаш, оон «эрги» ээлери-биле чөрүлдээр база үнүп тургулаанын чугаалады.

Бистиң солунувуска ТАР-ның тургустунганының 85 чылы, Республика Хүнү болгаш Наадым-2006-ны байырлаарына белеткел ажилдарын чорудар болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин даргазы Б.С.Шырап-биле интервьюну Т.П.Хертек чырыткан болгай. Ында аът чарыжын бо чылын Тос-Булак аржаанының девискээринге эрттирерин шийтпирлээнин Биче-оол Сундеевич тайылбырлаан. Ындыг-даа бол, бо чылын эвес-даа бол, келир чылын, азы өске-даа байырларда чоруктуг малдар чарыжын – чүгүрүктүн чүзүн-баазын дески чоруун ипподромга көре бээр үевис черле келири чайлаш чок.

Каң-оол САТ.

ДЕНЬ РЕСПУБЛИКИ

ТАР-ның 85 чылынга, Республика Хүнүңге, Наадым-2006-га уткуштур

Тыва Арат Республиканың төөгүзүн ажып көөр болза, ол үеде Тывага хей кожууннар турбаан, 1941 чылдың июль айның эгезинде ТАР-ның Чазаның доктаалын езугаар Тывага 4 чаа кожуун немей тургустунган, ооң бирээзинге Бай-Тайга хамааржыр. Ооң төвү 1936 чылда үндезилеп тургустунган Тээли суур болган. Ынчан кожуун төвүнге эргежок чугула албан черлеринин, чуртталга бажыңнары турбаан, каш-ла санныг бажыңнар турганын хоочуннар утпаан. Чаа тургустунган кожуун чагыргазы кожуун болгаш сумулар төптеринге эргежок чугула школа, эмнелге, культура, садыг, харылзаа албан черлерин, чуртталга бажыңнарын тударынче кичизинге салган. Бажыңнар тудар чудуктарны арбаннар аайыбиле хуваап каарга, оларны араттар кандыг-даа төлевир чокка эки туразы-биле белеткээш, сөөртүп чедирип бээр турган. Бажыңнары база бүгү чонун киржилгези-биле тудар. Кожуунуң араттары тудуг ажылынга кончуг идепкейлиг кижип келгенин ачызында чаа-чаа тудуглар чылдың немезип, суурлар бурунгаар хөгжүлдени алганын төөгү материалдары бадыткап турар. Бо бүгү кожуунга өөредилге, кадык камгалал, культура херээн сайзырадырынга, араттарны чаа амыдыралга чакчытырынга депшилгелиг бажыңнар болган. Бай-Тайга кожуунуң хөгжүлдеси мынчаар эгелээн.

1941 чылдан бээр кожуунуң социал адыры, экономиказы, өөредилгези, кадык камгалалы, культуразы шапкыны-биле хөгжээн деп чугаалаарымга, ында кандыг-даа частырыг чок. Бөгүңү кожуунуң амыдыралы долузубиле ону бадыткап турар. Хамыктың мурнунда Бай-Тайганың кол байлаа — кижилериниң саны өскен. 1941 чылда кожуунга 5539 кижичедир өскен. Кожуунуң чеди суурунда хамаатыларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарым-

чалыг байдалдар тургустунган. Оларның шуптузунда школалар, эмнелгелер, школа назыны четпээн уруглар, культура албан черлери, садыглар, спорт залдары болгаш өске-даа эргежок чугула албан черлери, тудуглар бар. Тайга-таңды артында ыраккы Кара-Хөлден эгелээш, шупту суурларда электр чырыгы дүн-хүн чок чырып турар, ол кожуунуң ажыл-ижинге, чон-

тургустунган кожуунуң араттары ССРЭ-ге, ооң Кызыл Шеринге хей малды, идик-хепти, аш-чемни хейу-биле халаска берген. Мурнакчы малчын Норбу Салчак хей малды берген болгаш ТАР-ның Чазак төлээлери-биле кады Тываның мөөң белээн фронтуга чедир чораан. Бай-Тайга кожуунуң 17 эрес-дидим эки турачылары немец эжелекчилерге удур тулчуп,

Хертек, мөге Киров Хомушку болгаш өске-даа хей хоочуннар маңаа хамааржыр. Бо кайгамчыктыг кижилерни дөзеп салгааннар суур бүрүзүнде эвээш эвес.

Бай-Тайга кожуунуң чурттакчы чону ТАР-ның 85, ко-

САЛЫЗЫРА-ЛА, БАЙ-ТАЙГАМ!

нуң амыдыралыга улуг рольду ойнаан.

Кожуунуң экономиказының кол адыры мал адыры болганда, малдың баш санын өстүрер, малдың продуктулуун бедидер дээш чылдың дөрт ээлчээнде могашылгачок ажылдап чоруур малчыннарның чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни кожуун болгаш сумулар чагыргалары, ажыл-агыйларның удуртукчулары ап келген. Оларның чурттаар бажыңнарын, өглерин таарымчалыг кылдыр септеп, дерзэн, мал кажааларын, коданнарны экижиди кылган. Мындыг сагыш човаашкынның түннелинде сөөлгү чылдарда малдың баш саны өскен, мал ажылынга ажылдаар күзөлдиг аныктарның саны көвүдээн.

Бай-Тайга чуртта, делегейде алдаржаан шеверлерин чурту болгай. Тыва улустуң даш чонарынга, чазанырынга, дааранырынга, дарганнарынга, каасталгалар кылырынга мергежээн уран чүүлүн аныктарга дамчыдып бээр дээш хемчеглерни ап турар бис. Кожуунда профучилище, чурулга школы, школаларда бөлгүмнер бо угланышкыннар-биле ажылдап, биче эвес ажылды кылып келгенинден шевер кижилерниң саны көвүдээн, ажылдарының шынары экижээн.

ТАР-ның тургустунганының 85, кожуунуң 65 чылын демдегеп турар болгай бис, бо үениң дургузунда Бай-Тайгага эвээш эвес болушкуннар болган, оларның шуптузун бо кыска материалга бижири болдунмас. Маңаа хамаарыштыр мындыг чүүлү демдеглекседим. Ада-чурттуң Улуг дайынының берге чылдарында чаа

тиилелгени чедип алырынга үлүүн киригенер. Оларның сези дайын шөлүңге маадырлыгы-биле тулчуп тургаш, амы-тынындан чарылганнар. Тыва эки турачыларның маадырлыг чоруу кажан-даа уттундурбас.

Бай-Тайга кожуунуң социал экономиказын хөгжүдөр дээш билин, арга-дуржулгазын, күжүн хей чылдарның дургузунда үндүрүп, мал, чер ажылын, тудугну сайзырадыр хемчеглерни ап чораан организацы талантылыг, ажыл-агыйы удуртукчулар, малчыннар, тудугчулар болгаш өске-даа мергежилди кижилери кожуунга хей турган. Оларның ачызында хей чүүлдер кылдынган, ол кайгамчыктыг хоочуннарымыска өөрүп четтиргенивистиң чылыг сестерин чугаалаар ужурулг бис. Социалист Күш-ажылдың Маадыры, маадыр ие Үрүлө Кандан, колхоз шимчээшкенин идепкейлиг кижикчи, кайгамчыктыг ажыл-ишчи, организатор Кудурукпай Хертек, Советтер ажылының хоочуну Хертек Анчыма-Тока, ССРЭ-нин Улустуң башкызы Арыяа Алдын-оол, ССРЭ-нин Улустуң артизи Алексей Чыргал-оол, генерал-майор Владимир Кара-Сал, РФ-тин алдарлыг эмчизи Клим Сайын, РФ-тин Репин аттыг Күрүне шаңналының эдилекчизи, Тываның Улустуң чурукчузу Тойбу-Хаа Хертек, РФ-тин болгаш ТР-нин Улустуң артистери Солун-оол Ляндуп, Александр Салчак, Шириин-оол

жуунуң 65 чылынын, Республика Хүнүңү, Наадым-2006-ның байыр-лалын багай эвес көргүзүлгелериг уткуп турарлар. Олар ажыл-ижин, амыдыралын рынок экономика-зының негелделеринге дүүштүр тургускан. № 131 Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандырар дээш кожуунуң тус чер бот-башкарылга органнары ажылдап турар. Күрүнениң болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгенин даңызын тургускан, тус черниң өнчүзүн, чер, шимчeves хөреңгилерни хоойлулар болгаш нормативтиг актылар езугаар муниципалдыг тургузугларже дамчыткан. Кожуун, сумулар үш чергелиг бюджетти тургускан. Бо болза бистиң ажыл-иживисте чаа чүүлдер болур, оларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турар бис.

Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлөвилелди боттандырар хемчеглерни ап турар. Көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынга, ылангыя малдың баш санын өстүреринче кол кичизингени угландырган бис. Амгы үеде 140 муң хире баш мал бар, ол дээрже

беш чыл мурнунда турганындан көвүдээн. Бо чылын ажыл-агый бүдүрүлгелери, хуу кижилер эвээш эвес малдың чаш төлүн алган. Сугаттыг 4 муң ажыг гектар шөлдү ажыл-агыйлар, хуу кижилер ажыглап, ында тараа культураларын, картофельди, ногаалар аймаан тарып, оон багай эвес дүжүттү ажаап ап келгенер, бо чылын оларның үнүжү чаагай. Көдээ ажыл-агый банкызын дамчыштыр мал садып алыры-биле 140 кижиче 23 млн. рубльдин чээлигин алган. Бо чугула херекти боттандырар дээш Кызыл-Даг, Бай-Тал, Шуй суму чагыргалары элээн шимченгир ажылдап турар.

Чурттаарынга таарымчалыг оран-сава тударынче сагышты салган, бо талазы-биле кылып ажылдарны тодараткан. 2010 чылга чедир таарымчалыг 150 бажыңны тудары көрдүнген, ам 7 бажың ажылдалга кирген. Кадык-шылга, өөредилге талазы-биле национал төлөвилелдерни боттандырар дээш ажылды кожуунда чорудуп турар. Ылангыя эмнелге, өөредилге албан черлеринин материал-техниктиг баазанын экижидеринче, эмчилерниң, эмчи сестраларының, өөредилге ажылдакчыларының онаашкан ажылынга харысалгазын бедидеринче, кылган ажыл-херектиң шынарлыг болурунче сагышты салган. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни күүседир дээш кылып ужурулг ажылыгыс хей, оларны амыдыралга боттандырар дээш негелдени күштелдирер бис, чүге дээрже оларны чогумчалыг күүсеткенинден кожуунуң социал экономиказы хөгжүүр, чонунуң амыдыралы экижири болгай.

Бай-тайгажылар ТАР-ның 85 чылынын, Республика Хүнүңү, Наадым-2006-ның байыр-лалын төлөптиг уткуур, моон соңгаар боттарының мурнунда салган сорулгаларын чедишкенин күүседир, Бай-Тайганың сайзыралына улуг үлүүн кириер дээр-зинге долузубиле идеген болур.

Дугар-оол ХЕРТЕК,
Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы.

Кара-Хөл.

ХӨГЖҮЛДЕГЕ ҮЛҮҮН КИИРГЕНЕР

Бай-Тайга кожуун тургустунганындан бээр ону дыка хей даргалар удуртуп, ооң социал экономиказын хөгжүдөргө удуртукчу бүрүзү боттарының күш-ажылчы үлүүн кириген. Мен 1965 чылдан бээр Бай-Тайга кожуунуң даргалар келген үш дарганы таныыр, ажыл-чорудулгазын эки билер болгаш оларның дугайында допчузу-биле бижириин шиитпирледим.

Роман Серемаевич Хунай-оол — 1965 чылдан бээр он ийи чылдың дургузунда кожуунуң даргалап келген. Бо үениң дургузунда кожуунуң сайзыралына ооң кириген салышкыны биче эвес. Тээлиге, суурларга дыка хей чуртталга бажыңнарын, өөредилге, эмнелге, ниитинин ченненилге албан черлерин

болгаш өске-даа чугула херектиг тудугларны ол туттурган. Малдың баш санын өстүреринче, мал ажылдакчыларының амыдыралын экижидеринче доктаамал кичизингени салып чораан, ооң түннелинде кожуунуң малының баш саны өскөн, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг болу берген. Роман Серемаевич ам 80 ажыг харлыг, Ак-Туруг суурда чурттап орат.

Ооң соонда кожууну Владимир Хертекович Суге-Маадыр даргалай берген. Бо дээрже кончуг шимченгир, эрестиг, шиитпирлиг, ажыл-агыйы, организацы удуртукчу чораан. Бай-Тайгага спортту хөгжүдөргө кончуг улуг үлүүн ол кириген. Спорттуң материал баазанын экижидеринче, аныктарны спортка хаара туду-

рынче доктаамал кичизингени салып чораан. Тээлиде болгаш өске-даа суурларда спорт залдарын туттурган, Тээлиниң стадионун долгандыр херимнеп, эки дерзэн болгаш өске-даа ажылдарны кылган. Тыва хүреш, баскетбол, хол бөмбүүнүң, мячилик хоккей, шыдыраа болгаш өске-даа спорттун хевирлеринге маргылдаалар суурларга болгаш кожуун төвүнге доктаамал эртип турган. Аңаа Владимир Хертекович ыяап-ла кирир чакчылыг. Кожуунуң удуртукчузу боду баштап алгаш маргылдааларга кирип турары өскөргө үлгөргө болуп турган, ыңчангаш спортка хандыкшылдыгларның саны кожуунга көвүдээн, оларның мергежили бедээн. Бай-Тайганың хол бөмбүү, мячилик хоккей ой-

наар командалары республика маргылдааларына үргүлчү кирир, шаңналдыг черлерни ап келген, ам-даа олар кирип турарлар.

Владимир Хертекович бистиң аравыста чок, ооң чырык адынга тураскаадып Тээлиде стадионну ооң ады-биле адаан. Көрүштүг дериттинген стадионга маргылдаалар үргүлчү болуп турар. Чүгө спортче ол сагыш салып чораан эвес, кожуунуң социал экономиказын хөгжүдөр херекке төлөптиг үлүүн киригенин чон кончуг эки билер.

Наталья Балчыр-ооловна Тыртык-Кара — кожуунга даргалап эгелээш, суурлар ногаанчы-дылганын, чаагайжыдылганын оонза кичизингени салып турган. «Чонар-даш» аттыг аалчылар бажыңының мурнуу талазынга парк-

ты кылгаш, янзы-бүрү ыяштарны тараан, оруун асфальтылаан, ол суурну аян-шинчи кири каастап турар. Тээли суурнуң ортузунда садче кирир эжинин аксында аякта ак сүдүн, кадаан тудуп алган херээжен кижинин улуг тураскаалын, ооң оң болгаш солагай талаларында азырал база черлик дириг амытаннарның дүрзүлерин чараштыр кылдырган. Оларны келген аалчылар магадал көөр. Моон түннелинде кожуунуң суурлары чаагай-жыттынган.

Мен чүгө үш кожуун даргазының ажылынын онзагай талаларын бижидим, оларның кылган ажылы хей, ону Бай-Тайганың чурттакчылары утпаан, ам-даа сактып чугаалажып оратлар.

Владимир ЧАПЧЫН,
Тээли суур.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

**Бай-Тайга кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының
кежигүннерин албан-хүлээлгелеринден хостаарының дугайында**
Кызыл, 2006 чылдың июль 25, №96/549-4

Бай-Тайга кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннери Л.Х. Салчактың 2006 чылдың июль 17-де, И.К. Сереноттуң, А.Б. Санчаттың 2006 чылдың июль 20-де болгаш Ю.С. Дамбаның 2006 чылдың июль 21-де киригени билдиришкннерин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунуң «а» иштиги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бай-Тайга кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннеринин албан-хүлээлгелеринден Лариса Хертековна Салчакты, Ирина Көк-ооловна Серенотту, Айлаң Болат-ооловна Санчатты болгаш Юрий Степанович Дамбаны хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

**Чаа-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының
кежигүннерин албан-хүлээлгелеринден хостаарының дугайында**
Кызыл, 2006 чылдың июль 25, №96/550-4

Чаа-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы В.С. Кууларның 2006 чылдың июль 13-те болгаш Чаа-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү З.К. Межеккейниң 2006 чылдың июль 17-де киригени билдиришкннерин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунуң «а» иштиги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чаа-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннеринин албан-хүлээлгелеринден Виктор Сундуй-оолович Кууларны болгаш Зоя Каримовна Межеккейни хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

**Сүт-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының
кежигүнүн албан-хүлээлгелеринден хостаарының дугайында**
Кызыл, 2006 чылдың июль 25, №96/551-4

Сүт-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү О.К. Ондарның 2006 чылдың июль 24-те билдиришкннин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Сүт-Хөл кожуунунң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүн албан-хүлээлгелеринден Омак Коптан-оолович Ондарны хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы
Ш.Ч. Монгуш.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
секретарының хүлээлгезинин күүседикчизи Ч.А. Намзырай.**

**«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг
районунуң удуртукчузун – кожуунунң Төлээлекчилер
хуралының даргазын соңгуруунуң дугайында**
**Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунң Төлээлекчилер
хуралының шийтпир**

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң Уставының 23 чүүлүн, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң Төлээлекчилер хуралының регламентизинин 3 чүүлүн удуртукчу болдургаш, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң Төлээлекчилер хуралының шийтпир-лээни болза:

1. «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң удуртукчузун – кожуунунң Төлээлекчилер хуралының даргазын соңгаанының дугайында саналга комиссиязының № 2 протоколун бадылаар.

2. «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң удуртукчузунга – ко-жуунунң Төлээлекчилер хуралы-

ның даргазынга Сергей Хомуш-куевич Кочаа соңгуткан деп санаар.

3. Бай-Тайга кожуунунң төп-чүткен бухгалтериязы «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун» муниципалдыг районунуң удуртукчузу – кожуунунң Төлээлекчилер хуралының даргазы С.Х. Кочааның ажыл төлевирин санаарын болгаш төлеп бээрин «Муниципалдыг соңгулдалыг албан-дужаалдарны база муниципалдыг албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша төлевиринин дугайында» 2006 чылдың июль 24-теги Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр боттандыраар.

**Бай-Тайга кожуунунң
Төлээлекчилер хуралының
улуг назылы баштакчызы
Х.С.-С. Салчак.**

КАНДИДАТТАРНЫ, КАНДИДАТТАР ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАРНЫҢ ДЕПШИДЕРИ

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 35 чүүлүнде соңгулдаларда соңгулда каттыжышкынының кандидаттар, кандидаттар даңзыларын депшидеринин чурумун тодараткан.

Политиктиг партиялар кандидаттарның, кандидаттар даңзыларының депшидилгезин «Политиктиг партиялар дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр боттандыраар. Айыттыгана Федералдыг хоойлуга дүүштүр политиктиг партия болза, хөй-ниити каттыжышкынының депутатка болгаш күрүнө эрге-чагырга органнарының өске-даа соңгулдалыг албан-дужаалдарына кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидер эргелиг кара чаңгыс хевир болур, өскээр чугаалаарга, федералдыг болгаш регионалдыг соңгулдаларга киржир эргелиг хөй-ниити каттыжышкынының хевир болур (36 чүүл п.1). Оон аңгыда, политиктиг партияның уставында көрдүнгөн таварылгаларда, соңгулдаларга оон регионалдыг салбырлары база киржип болур эргелиг (36 чүүл п.2).

Тыва Республиканың девискээринге хөй-ниити каттыжышкынының болгаш политиктиг партияларның бүрүткелин чорудар хүлээлгелерни Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелели боттандыраар. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» болгаш «Политиктиг партиялар дугайында» федералдыг хоойлуларга дүүштүр 2006 чылдың октябрь 8-те чарлаттыгана Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының соңгулдаларына соңгулда каттыжышкыны кылдыр киржир эргелиг политиктиг партияларның даңзызын Эргелел тургускан. Ук даңзыны 2006 чылдың июль 11-де «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаан, Интернеттин четкизинче кириген.

Политиктиг партиялар дугайында Федералдыг хоойлу политиктиг партияларның кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидеринин дугайында шийтпирни хүлээп алырының чурумунга дараазында негелделерни көрүп турар:

1) политиктиг партия кандидаттарның (кандидаттар даңзыларының) депшидилгезин политиктиг партияның съездизинге боттандыраар, политиктиг партияның регионалдыг салбыры кандидаттарның (кандидаттар даңзыларының) депшидилгезин политиктиг партияның регионалдыг салбырының конференциязынга азы ниити хуралга боттандыраар, өскээр чугаалаарга, кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидеринин дугайында хамаарышкан шийтпирни политиктиг партияның азы оон регионалдыг салбырының дээди удуртукчу органы тус-тузунда хүлээп алыр;

2) кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидеринин дугайында шийтпирни политиктиг партияның уставында дүүштүр тустузунда политиктиг партияның съездизинге азы политиктиг партияның регионалдыг салбырының конференциязынга (ниити хуралына) олурушкан делегаттарның

хөйүнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр;

3) кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидеринин дугайында шийтпирни чажыт бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

Политиктиг партиялар дугайында Федералдыг хоойлука кандидаттарны (кандидаттар даңзыларын) депшидеринин дугайында шийтпирни дээди удуртукчу орган, конференция (ниити хурал) хүлээп алырында аңгыда хүлээп алырының оон өске чуруму көрдүмнээ.

Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың хоойлуларга база аңаа дөмей дүрүмнерлиг.

Кандидаттарны чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарында депшидеринин дугайында соңгулда каттыжышкынының шийтпирин база-ла Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш соңгулда каттыжышкынының уставында дүүштүр соңгулда каттыжышкынының съездизинге (конференциязынга) чажыт бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

Чаңгыс мандаттыг чаңгыс соңгулда округунга соңгулда каттыжышкыны чаңгыс кандидатты депшидер эргелиг.

Соңгулда каттыжышкыны чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына кандидаттарның, кандидаттарның республика даңзызының депшидилгезин соңгулда-ларны чарлаарының дугайында шийтпирни албан езузу-биле парлаан соонда чорудуп болур (Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын чарлаарының дугайында доктаалдарны 2006 чылдың июль 11-де «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаан).

Соңгулда каттыжышкынының төлээлеткен органының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына кандидаттарны, кандидаттарның республика даңзызын депшидеринин дугайында шийтпирин протокол-биле (өске-даа документ-биле) долдурар, аңаа дараазында чүүлдерни айтыр:

1) соңгулда каттыжышкынының съездизинин (конференциязының, хуралының) бүрүткеткен кежигүннеринин саны;

2) соңгулда каттыжышкынының уставында дүүштүр шийтпир хүлээп алырынга киржикчилерин эргежок чугула саны;

3) кандидаттарны депшидеринин дугайында шийтпир болгаш ол шийтпиринин талазы-биле бадылаашкынының түңнелдери (чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депшиден кандидаттарның даңзызын кожар);

4) соңгулда каттыжышкынының төлээлеткен төлээлерин томуйлаарының дугайында шийтпир;

5) шийтпирни хүлээп алганының чылы, айы, хүнү.

Соңгулда каттыжышкынының кандидаттарны, кандидаттарның республика даңзызын депшидеринин дугайында шийтпирин соңгулда каттыжышкынының удуртукчузунуң холунуң үжүү болгаш соңгулда каттыжышкынының таңмазы-биле

шынзыдар.

Соңгулда каттыжышкынының депшиден кандидаттарның республика даңзызынче ол-ла соңгулда каттыжышкынының чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарында депшиден кандидаттар кирген туруп болур.

Соңгулда каттыжышкынының республиканың соңгулда округундан депшиден кандидаттарның ниити саны 16-дан эвээш эвес база 24-тен хөй эвес болур.

Кандидаттарның республика даңзызының составын болгаш аңаа кандидаттарны чыскаап тургузарының чурумун соңгулда каттыжышкыны тодарадыр. Кандидатты кандидаттарның республика даңзызынга чүгле чаңгыс катап адаан туруп болур.

Бир эвес кандидаттарның республика даңзызын республика болгаш регионалдыг кезектерге чарган таварылгада, ынчан даңзының республика кезээнче кандидаттарның регионалдыг бөлүүнче кирбейн турар 5-тен эвээш эвес кандидаттарны кириер, а кандидаттарның регионалдыг бөлүктөрүнүн бүрүзүнче ийден эвээш эвес кандидаттар кирген турар уjurлуг.

Соңгулда каттыжышкынының кандидаттарының даңзызында кандидаттарның регионалдыг бөлүктөрүнүн бүрүзү республиканың соңгулда округунуң девискээринин тодараг кезээнге – регионалдыг бөлүктүн девискээринге дүүшкөк болур уjurлуг.

Регионалдыг бөлүктөрнүн девискээрлерин тодарадыры-биле республиканың соңгулда округунуң бүгү девискээрин сес кезекке чарган, оларже ийи-ийи тудуш чаңгыс мандаттыг соңгулда округтары кирип турар. Регионалдыг бөлүктөрнүн девискээрлеринин бүрүзүнге дес-дараалаш-как дугаарны тыпсыр. Регионалдыг бөлүктөрнүн девискээрлеринин схемазын Хоойлужудулга палатазының 2006 чылдың июнь 30-де №1944 УХ-1 доктаалы-биле бадылаан («Тувинская правда» солун, 2006 чылдың июль 13).

Кандидаттарны, кандидаттарның республика даңзызын депшиден кандидаттарның дугайында документилер-биле чергелештир соңгулда каттыжышкыны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга бодунуң адының дугайында мездээ-дыңнадыгны кириер.

Соңгулда каттыжышкыны ады болза, политиктиг партияның (оон регионалдыг салбырының) уставында айыттыгана ат болур.

Соңгулда каттыжышкыны кандидаттарның республика даңзызын шынзыттыраары-биле киригени-биле чергелештир Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга политиктиг партияның (оон регионалдыг салбырының) уставында тайылбырлап бижээн бодунуң сүлдө демдээн кириер эргелиг.

Соңгулда каттыжышкыны кандидаттарның республика даңзызын шынзыттыраары-биле кирип тура, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы-биле соңгулда документилеринде ажылап турары кыска атты (чеди сөстөн хөй эвес) болгаш сүлдө демдекти дугуржур.

Соңгулда каттыжышкынының адын болгаш сүлдө демдээн Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче кириген соонда оларны ескертип болбас.

**Лидия ЯКУШКИНА,
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы.**

Келир үеже көрүш

УРУГЛАРГА - АҢГЫ ЭГЕ ШКОЛАНЫ

Кызыл хоорайның бүгү ниити-билиг ортумак школаларында өөреникчилерниң саны норма-чижекте артып турарын, ооң түңнелинде, чамдык өөредилге черлеринде кичээлдер үш ээлчегде эртип турарын билир бис. Өөредилге-даа, санитарлыг-даа негелделерге дүүшпес бо нарын айтырыгны шийтирилээрин ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда хоорайда эвээш-даа болза, черле ынчаш школалар туттунуп, ажыглалда кирип турар. Оларның санынга Улуг-Хемниң оң талазында 8 дугаар школаның дөрт каът чаа бажыңын, 5 дугаар школага хамааржыр үш каът эге класстар корпусун, 9 дугаар школада планетарий-залды кирип болур.

Хоорайның чагырга чери келир үеде уругларның өөредилгезинге, ол ышкыш оларның бүгү талалыг кижизидилгезинге таарымчалыг байдалды тургузар дээш республиканың Чааа-биле тускай ажылдап турар. Ооң бир чижээнге, Кызылдың үлегерлиг өөредилге албан черлериниң бирээзи болур 15 дугаар лицей-школаны кирип болур. Хоорайның барык төвүнде турар бо школаның класстары үш ээлчегде өөренип турар. Ол чорук уругларның эртем-билиг шийгээди алырынга езулуг таарымчалыг байдалды тургуспай турар-даа болза, башкылар коллектив доктаамал кызып ажылдап тургаш, школазын чүгө Тываның эвес, а Россияның эң шыырак өөредилге албан черлериниң санынче чылдың-на кирип шыдап турар.

Өөреникчилерниң саны көвүдээнинден сыңышпастан бо школаны «чиигедир» сорулга-биле ооң кол корпусунун артында черге үш каът эге школа тудуун дөрт чыл бурунгаар эгелзэн турган. Мурнунда турган эрги Пионерлер бажыңының орнунга тудуп эгелзэн бажың акшаландырышкынын үезинде долу чоруттунмайн турганындан, үр-даа болбаанда туруп алган. Ынчан школаның чүгө таваан салып шыдаан турган. Ооң соонда ийи чыл иштинде шимчевейн турган объектин эрткен чылын республиканың эң улуг тудуг организацияларының бирээзи «Көдээ тудуг» кызыгаарланган харысалгалыг ниитилел (директору Сергей Сафрин) тен-

дер садыглажышкынга ойнап алгаш, күзүн «өлүг туружундан» шимчеткен.

Бо хонуктарда ында ажыл кидин түлүк «хайнып» турар. Тудугжулар неделяда чүгө чаңгыс хүн дыштанырын объектиниң чаны-биле хүнүн-не аай-дедир эртип тургаш эскерип турдум. ТР-ниң Чаааанда капиталдыг тудуг эргелигиниң талазындан акшаландырышкын болгаш Саян артындан боттарының садып эккеп ап турары тудуг материалдары-биле үзүктелишкын чок деп чүвени тудугга чорааш, билип алдым.

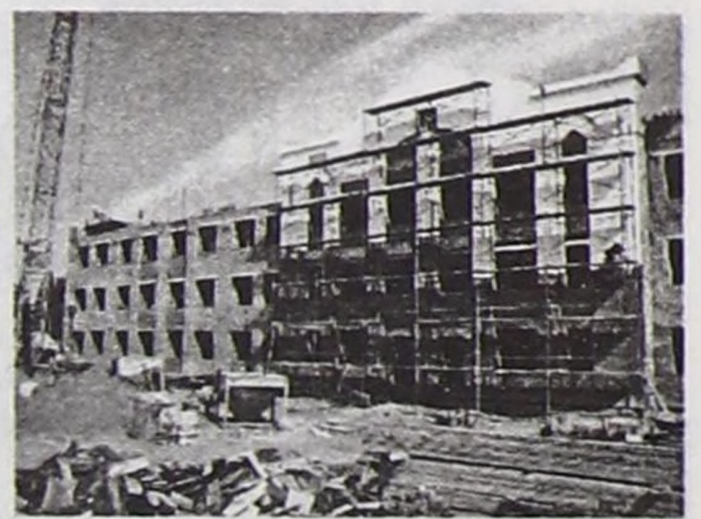
Объектиде тудугжуларның ийи, шеверлекчилерниң үш интернационалчы бригадалары азы ниитизи-биле 40 хире кижжи ажыл-

дап турар. Оларның аразында армян шеверлекчилерниң ийи бригадасы база бар. Эпиг-на-йыралдыг коллективте тывалардан, орустардан аңгыда, узбек, удмурт, башкир, татар, украин аймак оолдар бар деп меңээ олар чоргаарал-биле чугааладылар.

Тудугжуларның бир бригадасын Константин Смородников удурткан. Бо хоочун тудугжу аныяк чылдарында мырыңай ол үеде делегейде эң улуг Саян-Шушенск суг-электри станциязының бетон таваан салырынга киржи турган кижжи болду. Ийги бригаданы аныяк-даа болза, аргадуржулгалыг, кызымак Андрей Хандыма удуртуп турар. Бо бригадаларның кайызында-даа 25-тен 30 чыл чедир стажтыг дашчылар бар. Ынчалза-даа тудугжуларның аразында аныяктар база эвээш эвес. Оларның бирээзинге шеригден чоокта чаа халажып келгеш ажылдай берген малгаш хоюдукчузу Виталий Сарыг-Донгак-

ты азы каңнакчы Сайгын Сатты хамаарыштырып болур.

Бригадир Андрей Хандымадан тудугда эки ажылдыг оолдардан адаарын диледим. Ол бригаданың кежигүннери шупту кызымак ажылдап турар деп боданмайн-даа чугаалады. Мен бригадирниң чугаазынга бүзүредим, чүге дизе, тудуг хүн келген тудум, каракка-ла көзүлдүр бедип-ле тур. Коллектив демниге ажылдаа кылдыгыр болгай. Ынчангаш Андрей Валерьевич школаның сөөлгү тууйбузун бо күзүн салырынга бүзүрели улуг, ооң соонда шеверлекчилерниң ажылы улам-чылаар.

ге санаан концерт-байырлал залы, спортзал, школаның медээлер төвү, административтиг өрээлдер, өөреникчилерниң хеп уштур чери болгаш класстар турар.

Ийги каадынга өөредилге класстары, техниктиг төп, башкыларга, директорнун оралакчызынга база уругларның чогаадыкчы кичээлдеринге өрээлдер, архив турар.

Ушкү каътка хореография, ыры болгаш музыка, даштыкы дылдар класстары, логопедтиң, эмчинин болгаш диш эмчининиң өрээлдери көрдүнгөн.

Бүгү кабинеттерни «Өөредилге» национал төлөвилелдин негелделеринге дүүштүр чаа өөредилге дериг-херекселдери-биле дерир. Ол чорук уругларның келир үеде өөредилге-кижизидилгезинге идиг болуру чугаажок. Чаа школа дээрге, келир үениң салгалынче инвестиция-дыр, а шак ындыг хевирниң салышкыны келир үеде багай эвес орулганы хоорайның бүгү талалыг амыдыралынга чоорту эккеп эгелей бээр...

Юрий КӨК-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: эге школаның ниити хевир; дуржулгалыг дашчылар (солагай талазындан оң талазынче) Виктор Донгак, Николай Зайченко болгаш Николай Монгуш; аныяк тудугжу Виталий Сарыг-Донгак ажыл үезинде.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Школаны чогуу келир чылын чазын ажылгалга кириери планнаттыг. Ол хуусаага чедир хамык ажылдарны дооскаш, күрүне комиссиязынга, а кол-ла чүве – школаның бүрүн эргелиг ээлери уругларга хүлээди бээрлер.

Келир үеде 400 уруг өөренир бо эге школага сес класс турар. Ийи ээлчеге өөренир класстарның бирээзинге-ле ортумаа-биле 25 өөреникчи турар кылдыр санаан. Бажың боду тудуштурган 2 кезектен тургустунган.

Школаның бирги каадынга 100 олуттуг столовая, ол-ла хире кижжи-

КУШ ГРИВИ БОЛГАШ ООҢ КИЖИЖЕ ХАЛДАП БОЛУРУ

Куш гриви – А хевирниң гривиниң бир өөскүдүкчү вирузунуң салдарындан тарап-нептерээр халдавырлыг аарыг болур. Ол бир-ле дугаарында 100 ажыг чыл бурунгаар Италияга тывылган болгаш амгы үеде бөмбүр-зектиң кайы-даа черлеринде таваржып турар. Бо аарыгга бүгү куштар алзып болур деп санаттынып турар, ынчалза-даа куштарның чамдык хевирлери оон белен аарбазы тодараттыг.

Грипп вирузунуң 15 янзылары куштарны аартыптар салдарлыг, а оларның эң-не аар янзылары H5 болгаш H7 болур. Чанар суг куштары – колдуунда черлик өдүрөктер – куш гривиниң бойдустан чаяаттыг тарап-нептерээринге таарымчалыг курлавыры болур, бо куштар куштарның халдавырлыг аарыгдан белен аарбас болгаш, вирус тарадыкчылары бооп үр чоруурлар. Азырал куштар, дагаалар болгаш индейкаларны кириштир, дүрген тараар өлүмнүг гриппке кончуг дүрген алзыр.

Куш гривиниң вирузу куштар болгаш хаваннардан аңгыда колдуунда дириг амытаннарның өске хевирлеринче дамчыас.

Кижилерниң куш гривинден аараан таварылгазы бир-ле дугаарында 1997 чылда Гонконгга болган, аңаа 18 кижжи вирустуң H5N1 янзызындан аарааш, тыныш органның аар байдалыга алыскаш, оларның 6-зы өлгөн. Кижилерниң ук аарыгдан аараан үези таптыг-ла азырал куш гривиниң

нептерзэн үезинде болган болгаш база ол-ла вирустуң ол-ла янзызы-биле аарааны тодараттыг.

Өөскүп үнгөн хамчыкты калбаа-биле шинчилээниниң түңнелинде, халдавырлыг аарыгны аараан улус үргүлчү кожа турганы азырал куштардан чыпшырып алганы билдинген. Улаштыр генетиктиг деңгелге чоруткан шинчилелдер вирус куштардан кижиге дорт дамчыг бергенин тодараткан.

Куш гривиниң өске ийи янзызы чоокта чаа кижилерни аартканы таварылга бар. 2003 чылдың февраль айда Нидерландыга өөскүп үнгөн кончуг халдавырлыг H7N7 куш гриви бир мал эмчизиниң амы-тынынга четкен, оон элзэн болганда, ооң чиик хевир-биле 83 кижжи аараан. H9N7 куш гривиниң чиик эртер янзызы-биле 1999 чылда Гонконгга ийи бичии уруглар аараан таварылга болган, 2003 чылдың декабрь айда база бир таварылга демдеглеттинген.

Куш гривиниң 15 вирустарының янзыларындан H5N1 онза дүвүрээзинни дараа-зында чылдагааннар ужун боттандылар. H5N1 багай талазынче дораан эскерил болгаш дириг амытаннарның өске-даа хевирлеринче дамчыг вирустарының генин алырынга кончуг чүткүлдүү бадыткаттыг.

H5N1 куш гривиниң кижиге кончуг аар болур арга-шинектин ийи катап болган таварылга бадыткаан. Аңаа немей кылдыг лабораторлуг шинчилелдер куш гривиниң ук янзызындан аңгылаттыг ооң непередикчилери кончуг халдавырлыг болгаш кижиге кончуг аар аарыгны тывылдырып болурун көргүскөн.

Эрткен чылдың декабрь ортан үезинде Көрей Республикага H5N1 хевирниң салдарындан өөскүп үнгөн куш гриви ам-даа Азияның өске-өске чурттарында уламчылап

турары кадык камгалал адырында онза дүвүрээзини болдурган.

H5N1 хевир 1997 чылда дорт-ла кижилерге халдай бээр арга-шинээ барын көргүскөн, оон аараан улустар 2004 чылдың январьда Вьетнамга илерзэн. Халдавырлыг аарыгның куштардан куштарже дамчып турары ооң кижилерге дамчыг берип болур арга-шинектин улуг болдуруп турар. Бир эвес чоорту ооң вирустарын чыпшырып алган кижилер саны көвүдөп-ле оор, а олар кижиден болгаш куш гривиниң вирустарын хары угда катай эдилеп чоруур апаар болза, олар грипптиң «өскээр көжер айыылдыг савазы» кылдыр хуулуп, вирустуң кижиниң геннери-биле чедер кылдыр чепселген чаа янзызы тывылгаш, кижилерден кижилерге кончуг чииги-биле тарап-нептереп эгелээр. Шынап-ла, ындыг болушкун болу берзе, бүгү делегейге айыылдыг аарыг пандемия непереп үнүп болур.

Төөгү чижектеринден үндезилей көөргө, кажан вирустуң чаа янзызы тыттып келгеш, кижилерден кижилерге дүргени-биле тарап эгелээр шак ындыг болушкуннарның салдарындан грипптиң пандемиязы (аарыгның чоннар, чурттар аразында калбаа-биле тарап-нептерээр) чүс чылда-ла 3-4 катап болуп турар. Ынчалза-даа грипп пандемиязының өөскүп кээрин баш удур чугаалаары болдунмас. Эрткен чээрбиги чүс чылда бүгү делегейге 40-50 миллион кижиниң амы-тынын алгаш барган 1918-1919 чылдарда болган пандемияның соонда, 1957-1958 чылдарда болгаш 1968-1969 чылдарда грипп пандемиялары улашкан.

Ам база бир грипп пандемиязының өөскүп үнери чайлаш чок болгаш ол удавас болур чыгыы дээни-биле эксперттер чөпшээржи турар. Оон аңгыда грипп

талазы-биле эксперттерниң хөй кезии 1997 чылда Гонконгга өөскүп үнгөн куш гривиниң үезинде шупту дириг амытаннарны узуткап каапканы пандемияны чайлаткан деп бодал-биле база чаңгыс үзелдиглер.

Куш гривиниң хевирлериниң кончуг халдавырлыг H5N1 янзызындан хөй-ниитиниң аарып болур айылы чамдык хемчеглер эвээжидип болур. Азырал куштарның аразында тарап-нептерзэн аарыгны оон өскээр кайнаар-даа таратпас дээш доп-дораан чогуур хемчеглерни алыры чугула. Мындыг хемчег аарыг өөскүдүкчү-биле кижиниң харылзаазын үзөр болгаш аарыг берип болурунун айылы эвээжээр. Айыылдыг зонада ажылдап турар кижилерге гриппке удур амгы бар вакцинацияларны кылыры онза чугула, ындыг таварылгада кижжи гриви болгаш куш гривиниң геннер солчулгасы болу бээриниң айылы эвээш болур. Азырал куштарны узуткаар ажылда хаара туттунган улус ыяап-ла халдавырлыг аарыгларга удур кылдыг тускай хептиг ажылдаары чугула. Оон аңгыда вируска удур эмнерни профилактиктиг хемчеглерге кылдыр ажылга эки.

РЕДАКЦИЯДАН: Тываның Убса-Нур хөл девискээринде черлик суг куштарының массалыг-биле өлгениниң дугайында Новосибирск областа «Вектор» эртем төвүнүн албан езузу-биле берген түңнел справказында куштарның өлүп турар чылдагааны — куш гривиниң вирустарының хевирлериниң H5N1 янзызының салдарындан болуп турарын тодараткан.

Хереклекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелигиниң парлалга албаны.

«Мөге Иван Хураган.» Шак бо домакты номчуп-каш, чамдык билбес улус чаңгыс-ла мөге Иван Хураган бар деп бодаар. Ол ындыг эвес. Чаңгыс өг-бүледен үш Иван Хураган деп мөге үнген. Оларның эң-не улуун Иван Доржуевич Хураган дээр. Ол ачазы-дыр. Аныянда кожуун чергелиг маргылдааларга үргүлчү шаңналдыг черлерже кирип, удаа-дараа шүглүп чораан. Алыс боду Тес-Хемниң «Чодураа» колхозтун үндезликчилериниң бирээзи, бүгү назынында агрономнап, бухгалтерлеп ажылдап келген.

Оон бичизин Кара-Иван дээр. Ол Иван Доржуевичиниң эң-не улуг оглудур. Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, ССРЭ-ниң чыынды командазының кежигүнү турган. Олимпиада чемпиону Белоглазов, Ахмеджанов сугларны чарын кырынга арыг октап чораан. Бир эвес ону адаар-гак тыва кижжи бижектевээн чүве болза, Олимпиадаже киир хүрежип болур магадылал аңаа турган дээрзин хүрешке сонургалдыглар ам-даа хараадал-биле чугаалажыр. Ынчалза-даа ол аар кемдээшкн соонда, үр чылдарда Читада шериг кезээнде спортчу ротага хөй-ле мөгелерни ССРЭ-ниң спорт мастерлери кылдыр өөредип, белеткеп чораан. Оон дугайын чон шоолуг-ла билбес чадапчок.

Оон бичизин Сарыг-Иван дээр. Ол самбо, хостуг хүреш, дзюдога ССРЭ-ниң, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери. Кады төрөөн алышкыларның бирээзи кара, бирээзи сарыг боорга, чон ынчалдыр адап чаңчыга берген.

Ынчан Берт-Даг школазынга май 19-та пионерлерниң улуг байырлалы болган. Янзы-бүрү спортчу маргылдаалар соонда, одаг

кывыскаш, школачы оолдарны үш бөлүккө хуваагаш, хүреш салган. 5-ки класстың өөреникчизи Сарыг-Ваня ынчан бодунун үе-чергелериниң аразынга бир-ле дугаар шүүлгени ол. Акызы Кара-Ваня база-ла бодунун бөлүүнү шүүлген. Чаңгыс өг-бүледен ийи алышкы хары угда шүглүп каар база солун-на таварылга.

Ачазы бичии Ваняның спортка хандыкшылдыын билгеш, 6-гы класстан Самагалдай школазынга өөредип кирип каан. Ынчан ол футбол, баскетбол, чиик атлетика маргылдааларында удаа-дараа кирип, харын-даа школаның чыынды командазының кежигүнү болуп, республиканың школачылар аразында футбол маргылдаазында кирип турар болу берген.

8-ки класска мячиктиг хоккей, футболга районнун улуг улус аразында чыынды команданың кежигүнү болган. Ынчан акызы Кара-Ваня Кызылдың автоорук техникумунга өөренип, хостуг хүреш секциязы чоруп турган. Ол дыштанылгаларда келгеш, дуңмаларында бодунун өөренип алган аргаларын кээп өөредип. Ынчалдыр-ла Хураган алышкыларның хүрешке «сонургалы улам киткээн. Оон олар октаттыг музыка школазының бир улуг залын септеп алгаш, хүреш секциязын ажыдып алганнар. Секцияга чүглү школачылар эвес, а суурнун улуг оолдары база кээп турар болу берген.

Ол чылдарда Самагалдай школазының спортчу шөлүн кижжи эртер аргажок турган. Ында маргылдаа, мында секция, чүү деп чүү дээр—кижи бажы кизирт. Ол дээрже ынчангы күш-культура башкылары Седен-оол Сандый-оолович Оюнун, Анай-оол Соян-

ович Алдын-Херелдин, Анатолий Семенович Самданың шудургу ажылының бир херечизи дээрзин Иван Иванович бодунун 50 харлаар юбилейиниң бүдүүзүндө сактып чугаалап орган. А Анатолий Семенович Самдан дээрже, Иван Хураганга бир дугаар самбо куртказын кедирип, ону өөредип эгелзэн кижжи олдур.

1974 чылдың күзүндө, ноябрь 7-де, Октябрь революциязының тиилээнинден бээр 67 чыл оюн таварыштыр Самагалдайга 32 мөгениң хүрежи болган. Ол маргылдаага кожууннун эң шыырак мөгелери шупту киришкен. 10-гу класстың

Ол-ла маргылдаага Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи Павел Шаптан 74 килге чемпион болган.

Анатолий Александрович кончук дуржулгалыг

ХООЧУННАРГА машина шаңналдыг хүреш

доозукчузу Иван Хураган ынчан шүүлгеш, декабрь айда Совет Армияга шериг албаны эрттирери-биле чорупкан.

Кызыл Туктуг Оожум океанның кызыгаар шериинге албан-хүлээлгезин эрттирип турда, оон деңизи чүглү 57 кил турган. Окуртун бирги чери дээш болур маргылдаага бир ай дургузунда самбонун нарын аргаларын өөренип белеткенген түннелинде, ол боду-

тренер. Ол Тываның самбога баштайгы спорт мастерлери Юрий Монгушту, Павел Шаптанни база Анатолий Самдан, Мартый-оол Пилчин сугларны өөредип каан. Тыва мөгелерниң самбонун арга-мергежилдерин дүргени-биле шингээдип, чараш аргаларны ажыглап билерин эскергеш, Иван Хураганны Владивостокта спортчу командаже чалаан ужуру-даа ында.

1975 чылдың сентябрьда

нун деңизинге чемпион болган. Кызыгааржы Иван Хураганның хүреш үезинде кылып турар чараш аргаларын самбога ССРЭ-ниң алдарлыг тренер башкызы Анатолий Александрович Полукаров эскерип кааш, дораан-на шериг кезээниң чыынды командазының кежигүнү кылдыр хүлээп алган.

Ол шеригге турда, шериг албанын бир чыл эрттирип каапкан, самбо хүрештин аргаларын эки шингээдип апкан чаңгыс чер-чуртуглары Олег Опуйлаа, Николай Дондувай, Александр Максыр болгаш өскелер-даа арга-сүмени бола айтып бээр турган. Оон соонда Приморск крайның бирги чери дээш болган маргылдаага база-ла чемпион адын бадыткап каан.

Одесса хоорайга ССРЭ-ниң кызыгаар шериглериниң спартакиадазы болган. Бо удаада ол үшкү черни ээлеп, ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормативин күүсеткен. 1976 чылдың февраль айда Москвага ССРЭ-ниң кызыгаар шериглериниң чемпионаты болган. Ынчан база-ла үшкү черни ээлеп, спорт мастери деп атты база катап бадыткаан. Ол чылдарда спорт мастерииниң нормативин ийи катап күүседирге, чүглү ынчан шынзылганы болгаш хөрек демдээн тыпсыр турган. Бир эвес кысказы-биле чугаалаар чүве болза, Иван Хураган Приморск крайга болган самбо маргылдааларында доктаамал шаңналдыг черлерже кирип турган.

Шериг албанындан

халажып келирге, Кызылга самбо секциязын Михаил Маадыр-оолович Оюн эрттирип турган. Иван Иванович иштики херектер шугумунга ажылдап киргеш, самбога хөй-ниитичи тренер болуп ажылдап эгелзэн. 1977 чылда Феодисов хоорайга хөй-ниитичи тренер-башкыларның семинары болуп эрткен. Ол семинарны ССРЭ-ниң спорт мастери Владилен Михайлович Андреев удуртуп турган. Ол боду Японияга дзюдо институтун дооскан. Ол семинар үезинде самбону Олимпий оюннарынче кирбейн турар, дзюдоу сайзырадыр деп чугаа үнүп келген. Ынчангаш 100 ажыг семинар киржик-

чедир бистин республикадан дзюдога мөге белеткээриниң дугайында доктаал үндүргөн. Ол дээрже дзюдо болгаш тыва хүрешти улам сайзырадырынга улуг деткимче дээрзин Иван Иванович өөрүшкү-биле демдегледип турар. Оон өөреткен өөреникчилеринден республика болгаш Россия чергелиг маргылдааларга шаңналдыг

чилеринге кыска үениң дургузунда дзюдонун нарын аргаларын болгаш кичээлдерни канчаар органиастаарын ол өөреткен.

1977 чылдың октябрь айда республикага бир дугаар дзюдо секциязы ажылдап эгелзэн. Ол секцияны Иван Иванович удуртуп кирипкен. Самбо секциязы эрттирип турган тренерлер-даа, ынаар чоруп турган өөреникчилер-даа шупту дзюдоже шилчээн.

Иван Хураганның кызымак ажылының түннелинде, 1979 чылда республикага бир дугаар республика чергелиг дзюдо маргылдаазы болган. Ол маргылдаага барык шупту кожууннардан мөгелер киришкен. 1981 чылда Совет Тываның 5 чыл ою аттыг стадионга «Динамо» Төп спорт ниитилелиниң шаңналы дээш улуг маргылдаа болуп эрткен. Ол маргылдаага Уралдан Ыраккы Чөөн чүкке чедир крайлар, областар, республикалардан 30 ажыг команда киришкен. Черле ынчаш ол чылдарда дзюдо бистин республикага массалы-биле сайзырап эгелей берген. Ынчалза-даа ынчангы спорткомитет даргазы турган, хүрешти сайгарып билбес Авдеев дээрзи республикага чүглү хостуг хүрешти сайзырадыр дээш дзюдо хүрештен ойталаан дээрзин Иван Иванович хомудал-биле чугаалап олурар.

Дзюдо — делегейде эң-не улуг сайзыралды алган спортчу хевирлерниң бирээзи. Россияның Президентизи Владимир Путин самбо болгаш дзюдога ССРЭ-ниң спорт мастери. Ол Японияга барганда-ла, кимоно кедип алгаш, япон дзюдо мөгелери-биле ужуражыр чаңчылдыг.

Дзюдо хүрештин аргалары тыва хүреш-биле чоок дээрзин демдеглээри чугула. Чоокта чаа Тыва Республиканың Чаззааның Даргазы Ш.Д. Ооржак дзюдо хүрешти бистин республикага сайзырадып, 2010 чылга

черлерже киир хүрежип чораан мөгелер хөй. Амгы үеде Дадар-оол Лоовай республиканың элээди уругларның Олимпийжи тускайлаттыг спорт школазында, Сергей Иванов Абаканда улуг тренер болуп ажылдап турар.

Бо хүннерде Иван Хураган Россияның Дайынчы уран чүүл эвилелиниң Тывада салбырының Президентизи. Россияның Дайынчы уран чүүлүндө 40 ажыг федерация хаара туттунган. Ында самбо, дзюдо, тзакван-до, каратэ, ушу, кикбоксинг, айкндо дээш, оон-даа өске. Бо эвилелдин эң улуг даргазы Атомнуг энергетиканың баштыгы Сергей Владиленович Кириенко айкндога 2-ги данның эдилекчизи, оон соонда Бойдус курлавырлар сайыды Юрий Петрович Трутнев киокусинкайга 5-ки данның эдилекчизи. Шак мындыг улуг албан-дужаалдыг даргалар ону удуртуп турар. А Россияның Президентизи Владимир Путин оон хүндүлүг төлээзи. В.В. Путин дээрже самбо болгаш дзюдога ССРЭ-ниң спорт мастери деп үстүндө демдеглээн болгай мен.

Дайынчы уран чүүлдүн Тывада салбыры Наадым үезинде тыва хүреш эгелээр мурнунда стадионга көргүзүг фестиваль эрттирер. Ол фестивалга Иркутскиден база аалчылар кээп, айкндога көргүзүглер кылып. Чыл төнчүзүндө эң дээр көргүзүгүлүг спортчуларга алдын курларны тыпсыр дээрзин салбырның Президентизи Иван Хураган планнап турар.

Оон аңгыда Наадым үезинде бир солун чүве чүл дээрже, хоочун мөгелер аразында машина шаңналдыг тыва хүреш эрттирерин ол эрткен чылын-на планнап алган. Ук маргылдаага Моолдун Цэнгэлден бир, Даг-Алтайдан ийи, Хакасиядан ийи мөге хүрежир.

Иван ХЕРЛИИ.

Василий Балчий-оолдун чуруктары.

Соңгулдалар болгаш хамааты эргелер

«Херек» түннелдерлиг дээр соңгулдаларны бистер, соңгучулар, канчаар дарганал турарын билер болгаш көрүп турар бис. Ол дээр, бирээде, административтиг болгаш информативтиг курлавырлар (бо ылап-ла шын чүве болду), дөргүл-төрөл, чер-чурт тыртыжар чоруктар, ол-бо албан черлеринин, организациаларның (кожуун, суму деңнелдиг дээрим ол) удуртукчулары-биле сүлчээ, харылзаалар-дыр, ол ышкаш соңгучуларга актыы-биле арага-дары сыгап, бүдөр-бүтпес меге аазаашкыннар кылып тургаш, оларны садып алыры, амыдыралына кызгадатырган, ажил-хожул чок арткан кижилерни «бистиң кандидатты бадылаас болзуңза, кожуундан акша-көпөөк (пособие) бербес бис» деп соңгучуларны коргудуп тургаш, удуртукчу албан-дужаалдарже, күрүне ажилынче меге-биле сыгаттыгаш шургул кирери-дир. Ийде амгы үениң соңгулдалары шынары чок оюн-тоглаа ышкаш болу берген димизме, хөөредиг болбас. Үште, ак сеткилдиг кандидаттарны адын баксырадып, нүгүлдээр, оптуг «кажар-дилгилерниң», канчыылдарның эрге-чагыргаже шургуушкуну-дур. Дөртте, ийи арынныг, шынчы эвес, чашпаа, саттыныкчы кижилерниң бүдүрүп турар ажилының түннели-дир. Бо дээр, чижек түннелдерниң болгаш херек кырында амыдыралдан алган барымдааларның хензиг кези ышкашыл. Республиканың чамдык хоорай, суурларынга болуп эрткен соңгулдалар чаржынчыг өттүнүүшкүнче, каржы хоп-кочу, шоодугже шилчий бергени хомуданчыг.

2006 чылдың октябрь 8-те болур ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга, Төлээлекчилер палаталарының болгаш кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларына хамааржыр чидиг айтырыгларны база ол соңгулдаларның төөгүзүн каксы-даа бол, коптарып, ону янзы-бүрү үзэл-бодалдардан сайгарып, шийтирлеттинмейн турар хамааты эргелер талазы-биле айтырыгның удурлангыш талаларын номчукчуларга сонургадып дыңнадыры-биле парлаан чүүл дээрзин айтып каар бодалдыг мен. Бо дээр, журналистичи истелге деп парламента номинациязының кол сорулгазы болур чүве болгай.

Россияның Президентизи В.Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына (2006ч.) Айыткалында «Бистиң чуртувустун мурнунда салдыгган кол сорулгаларны күөсөдиринге хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырбас чүве болза, күрүне бодунуң ажилын шын, чогулмалыг организаставас болза, демократияны болгаш хамаатыларның ниитилежилгезин сайзыратпас болза, ол кол сорулгалар чедип алдынмас» деп меделгезин. Владимир Владимировичиниң ажил-чорудулгазының талалакчызы кижиге болганымда, үстүнде адаттыгган саналдарын деткир мен. Чүге дизе, чижээ, бистиң республикада Конституция суду ажилдап турар-даа болза, амгы үеде бөдүүн кижилерниң Конституция судунга хомудал билдиришкени кирир эргези, дорту-биле чугаалаарга, чок деп билип турар мен. Ындыг эрге РФ-тиң Конституциясында, хоойлужудулгаларында, Россияның регионнарның конституцияларында (уставтарында) бар-дыр. Тываның амгы күштүг Үндезин Хоойлузунда ыңдыг норма-чижек чогулга хомудал олар мындыг мен. ТР-ниң Конституция судунче хомудалдар болгаш билдиришкени кирир дорт эргени республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаттарына берген уржунда, олардан санал, дилээм бар. Хоойлу чогадыр ажил-чорудулганың хөгжүлдизинче бирги ээлчегде кол кичээнгейни угландырып, Тываның девискээринге

кижиниң эргелериниң талазы-биле институту хевирлеп тургузарының айтырыгын дарый шийтирлөөс чүве болза, удавас болур соңгулдаларга соңгучулар мурнунга шылгалда дужаар үе болгаш Россияның Президентизи В.Путинниң РФ-тиң Федералдыг Хуралына Айыткалының шийтирлерин Тываның девискээринге канчаар күөсеткенин эрге-чагырганың бүгү адырларының удуртукчулары (адаандан үстүкү чадаларга чедир) боттарының ажилын түнээр, чон мурнунга отчедун бээр ай, хүн дөмей-ле келир.

РФ-тиң Конституция судунче хамаатыларның кирип турар билдиришкенин хей нуруузу кижиниң конститушчу эргелерин болгаш хосталгаларын хажыдып турарының дугайында болуп турар чорду. Бир-ле катап төп телевидениеге болуп эрткен «Неделяның медээлери» деп дамчыдылга үезинде Россия Федерациясында кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи В.П.Лукин «Россияда кара туралында аажылалдан адырлып чада-

звес, Россияның ол-бо булуңнарына, хоорай-суурларына чоллаачыларның удурлангышкын акциязын эрттиргенин теле-көрүчүлөр сактыр боор. Барнаулдун хоорай суду бир бөдүүн чолаачы кижини (адын сагынмай-дыр мен) Алтай крайның губернатору-биле болган айыылдыг озал-ондакка буруудадып, оң хосталгазын казып шийткен таварылга-дыр ийин. Ол херекти катап истеп хынаан соонда, хей-ниитиниң базыышкыны-биле чөптүг чоруктуң талазынче шийтирлеттинген болгай.

База бир чижек. Челябинскиниң танк училищезиниң курсантызы, келир үениң офицери болуп турган, ийи бут чок арткан Андрей Сычев-биле болган халапты телевизордан көргенимни бөгүн безин утпаан мен. «Кырган-солдаттарың» үүлгеткен херзэн, россияжи шериг мундириниң ат-алдары дээш, ук училищениң удуртулгазы болгаш кургаг чер шериглериниң коммандылакчызы генерал баштаан

каар мындыг мен. Үстүнде адаттыгган хамааты херзэмге хамаарыштыр дуза кадары-биле юристерге, болчукчуларга чаңгыс-даа катап дилег кирибедим. Чүге дээр, 1980 чылдар эгезинде Кызыл кожуун судунуң улус төлээзинге томуйлаттырып база ол үелерде Тывага болуп эрткен РФ-тиң улус депутаттарының, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының, Кур-Чер суму чагыргазы даргазын соңгуур соңгулдалар үезинде 2-3 удаа участок соңгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кижигүнү бооп ажилдаан аргадуржулгамга даянып, соңгулда чорудуунуң эрге-хоойлузу-биле элзэн таныш болгаш, өске кижилерниң дузазы менээ херекчок болганы ол. Юристерден, болчукчулардан тайылбыр алыр дээр, биргизи ойталаар, ийигизи аар өртек, хей түнүгү акша-төгери негээр боор чорду. Соксал кагдым.

РФ-тиң Күрүне албанының төвүнде олар бедик албан-дужаал эдилзэн дүжүмтер кара херектер-биле сүлчээлиг турда, Россияның регионнарында соңгулдалар дамчыштыр эрткен

ортумак өөредилге черин дооскан тускай диплому безин чок, эртембилини кызыл, эрткен-барганы, эдилзэн өңчүзү, мөзү-бүдүжү «чигзинчиг» кижилер саадап, ортулаар аан. Ой, дадайым, бурган өршээ! Даргалаккаар, депутат болуксаар кижилер хамыкты мурнай бодунуң ниити байдалын миннип, «Адырам, чон баштап, оң амыдыралыңа дуза-деткимче көргүзүптер арга-шинээм, эртем-билим бар бе?» деп бодунга айтырыгы салып, шүгдүнүп көөр ужурлуг эвес чүве бе? Көдээ чурттакчылыг чамдык черлерде эрге-чагырга адырларының составының шынары куду болганының уржундан, ында корум-чурум болгаш социал-экономика хөгжүлдө айтырыглары сула салдыгган. Бо чүүлду номчаан удуртукчу бүрүзү ажилыңа харысалгазының талазы-биле бодун база катап шүгдүнүп көөр боор деп бүзүрөп каар мындыг мен.

ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.Монгушка ажык санал. Хүндүлүг Шолбан Чыргал-оолович! Силер бо таварылгаларны билбес болгаш дыңнаваан-даа силер. Кур-Чер участок соңгулда комиссиязының буруузу-биле 1990 чылдар эгезинде база ол-ла чылдарның ортан үезинде ниитизиле бир

МЕГЕ-БИЛЕ СЫГАТТЫНГАШ...

жып турар бис» деп меделгел кылды. Бо миннишкени тодарадылга хамаатылардан РФ-тиң конституция судунче кирип турар хомудалдарның утказынга дорт хамаарылгалыг ышкашыл. Бистиң бүгү хостуг эргелеривистин чуртта кол камгалакчызы Владимир Петровичиниң телеэфирге кылган кыска меделгелин езугаар алырга, Россияда болгаш Тывада кижилерниң конститушчу эргелериниң чогулмалыг шийтирлеттинмейн турарының көскү херечизи билдинип кээр. Бир-тээ, чугаа суд эрге-чагыргаларының дугайында болган чүве төлээде, оларның ажил-чорудулгазына хамаарыштыр каш сөс. Эрткен-даа, амгы-даа үеде чон аразында «Ол суд шын эвес, чая шийткен, бо судья саттыгган, хээлиленген» деп дидирдидирлер неперзенин кулактыг кижиге бүрүзү чер-черлерге чоруп чорааш, бо-ла дыңнаар. Ийе, шын харын. Суд эрге-чагыргазын эдилзэн кижилерге хамаарыштыр чоннуң талазындан чөмөлзөшкенин үнүп турар дөстери чок эвес, мен бодаарымга, мында шынның кандыг-ла-бир кезээ бар. Амдызында күрүне эрге-чагыргазының үстүнде адаттыгган адырының коррупция-биле холбаалыг болгаш аңаа-манаа хамаарылгалының дугайында чугаа чорутпас мен. Бо талазы-биле сонургалдыг тема мээң бодалдарымда шагда-ла шийиттинген. Херек ужурлуг факт-барымдааларны дөгөрезин чыып белеткээш, аңаа бодумнуу-биле истелгени чоруткаш, ону «Шын» солунуң номчукчуларына бараалгаткан болзумза деп, бодалым бар. Чижээ, чамдык суд сайгарылгалары чыл-чылы-биле узамдыгып, негекчи болгаш буруудаттырып-даа турар талаларга шыланчыг, төңчү чок манаашкынныг байдалды тургузуп турарының база кожуун, хоорай судтары чөптүг эвес шийтирлер үндүргенинге хамаарыштыр чондан негелде-хомудалдар суд эрге-чагыргаларының үстүкү черлериниң мурнунга турбаан дээр болзувуса, херек кырында амыдыралда бар, шын барымдааларга дүүшпейн баар. Мындыг чүүлдер ылап-ла херек кырында бадыткалдыг болза, бо таварылгаларның дугайында чүге номчукчуга сонургадып болбас деп? Күүсеттинип болур идея-дыр.

Ындыг-ла кончуг ыраккы үеде

бир бөлүк шериг кижилер боттарының «кежин» камгалап, сугдан кургаг үнүп, суд чорудулгазын боттарың агартыры-биле ында-ла чая шаап алпардылар он. Ынчалза-даа бо херектиң уланчызы бар, чүге дизе ында РФ-тиң Хей-ниити палатасы кирип берген.

Тывага болган бо чижектиг чөптүг эвес деп көргөн суд шийтирлерин маңаа чыксаап, шынчыдып тургаш бижири дээримге, солун шөлү эвээш-тир. Чижектер дилеп, Россияның ол-бо девискээрин кезип, ырадыр чорук кылган херзэ чүл? Мээң хомудал, соңгулда эргелерим дээш судче кирип каан хамааты херзэмни көрээлиңер че. Кымга, чүге баарының аайын тппайн, ТР-ниң Дээди болгаш Кызыл хоорай судтарының эжикирин аядып, хомудал кирирлериниң уг-шин билбейн, юристерге чанчып, Кызыл кожуун судунче сумунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларына бадылаашкын түннелдериниң болгаш соңгулдаларының түннелдериниң дугайында Кур-Чер участок соңгулда комиссиязының шийтирлерин күш чок болдурар дугайында негелдени ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Монгушка болгаш Кызыл кожуун судунче киригеш, оң түннелин көөр дээш сүржүп келгенимден бээр, 2006 чылдың июль 6-да, таптыг-ла бир чыл болду. Мындыг-дыр ам, кым буруулуг-дур? Амдызында баштайгы чаданың суд эрге-чагыргазының мурнунга ыңдыгмындыг деп чөмөлзөшкени тургузар эрге менде чок. Чүге дизе, мээң төөгүлүг соңгулдаларымның херзэн сайгарып көрүп турар судья Л.Шулуу суд сайгарылгазына хергелээр ужурлуг документтериниң хоойлу езугаар тустус албан черлериниң удуртукчуларындан үезинде негеп бергени чүгө «Четтирдим» дээрден башка, чүнү чугаалаар боор. Бодум оптимист кижиге мен. Ынчангаш чөптүг чоруктуң болгаш россияжи хоойлунуң тиелелгезинге бүзүрелим ам-даа ышкынмаанымны маңаа демделекседим. Фемидага бараан болукчуларның арын-нүүрү кезээде үрелбейн, арыг турзун. Суд эрге-чагыргазы хоойлунуң ужур-утказын хажытпас, хоозун сөстөр этпес болгаш нүгүл кылбас боор деп бүзүрөп

адаккы чаданың (кожуун, хоорай болгаш суму баштыңнары) эрге-чагыргазын холда туткан чамдык кижилерниң холу арыг дээрзинге бүзүрээр чигинчиг болбайн аан. Чүге дизе олар шын, меге аргаларны ажылап, бюджет адырынга чарыгдар болгаш эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге дуза кылдыр бээр ужурлуг акша-төгерики (пособие, субсидия, коммунал ачы-дуза чедирелгезиниң акшаландырышкыны-даа болгай-ла) боттарының амы-хууда сонургалдарын хандырып, кара туразы-биле чарыгдал, төтчөглзэн барымдаалар турганының хараазында, чижээ, 1996 чылда хире чүве ол, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның чагырга даргалары (Хомушкы биле Ондар) хей түнүгү бюджет акшазын боттарының хууда сонургалдарына ажыглаан деп медез-чар тыва парламента дыйргын турду. Ынчан ТР-ниң Президентизи Ш.Ооржак ол ийи чагырыкчыны ажилындан хостаар, орунуга өске удуртукчуларны томуйлаар эргези чок турганы чаяан болган. Оон башка Хомушкы биле Ондар иелээ 1996 чылда-ла сотка олар, чарык депилиг артар турганнар ийик. Кожуун, хоорай, суму баштыңнарын чажыт бадылаашкын-биле чон соңгуур деп арганың хоразы бо хире улуг-дур.

ТҮННЭЛ ОРНУНГА

Россияның хамааты кижиге бүрүзү демократияның принциптерин сагырынга, ажык-чарлыг чорукту болгаш соңгулдаларны ажит-чажыт чокка чорударын сайзырадырынга эвээш-биче-даа бол, бодунуң үлүүн кирир ужурлуг. Ол дээр, ниитилел мурнунга хамаатының харысалгазының илерээшкени-дир. Чамдык улустун чүү-даа чүгөге тоомча чок болганының чылдагаанындан эрге-чагыргаларының ортаакы болгаш адаккы чадаларының шугумунче меге-биле сагыттыгаш, шургул кире берген кижилер эвээш эвес. Бо талазы-биле айтырыглыг номчукчу бар болза, менээ чедип келзин. Күзелдим-биле аңаа харылап, хүлээп алыр мен. Шын чүве – шын бооп артар болгай. Кези-вис – боттарының соңгучу эргелерин идепкейлиг ажыглаарын бодавас-тыр. Оң түннелинде күрүне албанының холунда оода-чадарда чүгээр

катап РФ-тиң улус депутаттарының, ийиги удаада Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эртпез деп судтар дамчыштыр шийтирлер хулээп алырынга чедирген чүве. Үшкү таварылгада, чижээ, 2005 чылдың июль айның 3-те эрткен соңгулдалар үезинде Кур-Чериниң участок комиссиязы мурнундагы комиссияның эрги «хевин кеткенин» маңаа дорт айтып каайн. Шынчыдып-даа болур мен. Олар күөскени эрге-чагырганың ачызында чоннуң кармактарында «багай» эвес акшаларны ушта шаап ап турарлар болгай. Бистиң республиканың девискээринге эрткен чамдык соңгулдалар ниитилелге көскү түннелдерни бербейн турза-даа, комиссия кижигүннери боттарына олча-кежик кылдыр, республика деңнели-биле алырга, эвээш эвес түнүгү бюджет акша-төгериин чооглап каарлардыр. Ынчангаш 2006 чылдың октябрь айның 8-те болур соңгулдаларга хажыдышкыннары болдурбас төлээде, чижээ, Кызыл кожуунуң девискээринде тургустунган түр болгаш участок соңгулда комиссияларының кежигүннери аргалыг-ла болза, кандыг-даа чугаа чокка «бажындан будунга чедир» солуп чаартырынга үлүүнерни кирирлериниң негеп, улуу-биле диледим. ТР-ниң Соңгулда комиссиясында эрге бар чүве болза, түр азы участок комиссияларының буруузу-биле катап эрттирер таварылгада, ону буруулуг кижилерниң күсели-биле, оларның акшазы-биле эрттирер дугайында доктаал-саавыр хүлээп алырын саналдаар мен.

Соңгулдалар — 2006-ның бүдүүзүндө санал-оналдары кирип, бирээде, хирлел пиары ажыглаарының оруун доза турарына үлүүм болзун дээш, ийде – соңгуур эргелер болгаш соңгулда чорудуунуң эрге-хоойлуларын чонга каксы-даа бол, таныштырар сорулгалыг, үште, кижиге бүрүзү бодунуң эргезин идепкейлиг ажыглаарына идиг болуру-биле, дөртте, бадылаашкын үезинде соңгучулар боттарының күзел-соруун, ниитилел мурнунга харысалгазын меделердиг илередиринге дуза-дөмөк болур чадалчок деп бодал-биле бо чүүлду парламента белеткедим.

Танов ЧИГДЕН.

Республиканың үндүрүг эргелелинде

ЧЫЫЛДАЗЫ КӨВҮДЭЭН

Бо чылдың июль 27-де РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чылдалар албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели 2006 чылдың бирги чартында республиканың үндүрүг органның кылып чоруткан ажылының түңнелин үндүргөн хурал болуп эрткен. Хуралдың ажылынга эргелелин харысалгалыг ажылдакчылары, үндүрүг албанының кожуннар аразында инфекциязының удуртукчулары киришкенер.

Республика бюджетинин орулгалыг кезээ — үндүрүгден тургустунар болганда, амгы күштүг болуп турар үндүрүг хоойлужулгазының сагырын хайгаараар болгаш контролюн хандыар талазы-биле тодаргай ажылдарны республиканың үндүрүг органның 2006 чылдың бирги чартында кылып чорутканын хуралга демдеглээн.

Бо чылдың бирги чартында республиканың каттышкан бюджетинче 909,8 млн. рубль үндүрүглер төлөвирлерин болгаш чылдаларны чыып кириген, ооң иштинде федералдыг бюджетке — 302,9 млн. рубльди, девискээр бюджетинче — 606,9 млн. рубльди, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, үндүрүглер төлөвирин болгаш чылдаларны 22,9 хууга көвүдеткен. Сөөлгү чылдарда эңне бедик көргүзүлгелерин бирээзи болуп турар.

Бо чылдың бирги чартында чаңгыс аай социал үндүрүгке 550 млн. рубль кирген, ооң иштинде пенсия фондузунче — 445,6 млн. рубль, социал камгаладылга фондузунче — 18,6 млн. рубль, медицинаның ыяап-ла камгаладылганын федералдыг фондузунче — 29,0 млн. рубль, медицинаның ыяап-ла камгаладылганын девискээр фондузунче — 56,8 млн. рубль.

2006 чылдың бирги чартында бүгү деңнелдин бюджетинин планы күүсеттинген. Ону тодаргайлап көргүзүргө мындыг: каттышкан бюджеттин күүселдезин 102,6 хууга, федералдыг бюджеттин планын 102,5 хууга, девискээр бюджетинин күүселдезин 102,7 хууга күүсеткен.

Бо чылдың бирги чартында федералдыг бюджетке шилчидип турар чаңгыс аай социал үндүрүглер талазы-биле көргүзүлгелерин 104,2 хууга, пенсия фондузунче шилчидип турар, пенсияның албан камгаладылганын дадывыр камгаладылганын 114,5 хууга, социал камгаладылга фондузун талазы-биле (чарыгдалдар чокка) 123,5 хууга, медицинаның ыяап-ла камгаладылганын федералдыг фондузун 101,2 хууга, медицинаның ыяап-ла камгаладылганын

нын девискээр фондузун 62,8 хууга күүсеткен. Үстүнде айтылган социал үндүрүглериниң шупту планы күүсеттинген, ынчалза-даа тус черниң медицинаның ыяап-ла камгаладылганын девискээр фондузунун планы күүсеттинмээн болуп турар. Мында чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чылдаганнар бар болуп турар. Бо планын күүседир талазы-биле үндүрүг органның мурнунда тодаргай сорулгалар салдыган.

2006 чылдың бирги чартында республиканың үндүрүг органның орулгалыг кезээнин планын күүседир дээш ажылын дыка-ла идепкейжиткен. Үндүрүг органның ажылдакчылары үнүүшкүнүг болгаш тус черлерге доктаамал хыналдаларны чорудуп турганын түңнелинде бюджеттин бүгү деңнелинде немелде төлөвирлерин, чөптүрелдер болгаш хөө төлээри-биле каттай 168,8 млн. рубльди кириген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, немей шилчидер акша 51,6 млн. рубльге өскөн азы 44 хууга. Республиканың үндүрүг ажылдакчыларының багай эвес ажылдаанын чаңгыс бо көргүзүг безин тодаргай-биле бадыйткап турар.

Этилдиг болгаш алкоголь продукциязын хоойлуга чөрүштүр сайгарар чорук-биле республиканың үндүрүг органның тодаргай ажылдарны чорудуп келгенин дараазында чижектен көрүп болур бис. Чүгө бо чылдың бирги чартында республиканың үндүрүг органның этилдиг спиртти болгаш алкоголь продукциязын хоойлуга чөрүштүр сайгарып турарын тодарадыр талазы-биле ону мөөңү-биле болгаш үүрмектеп садып турар бүдүрүлгелерге 533 хыналдаларны чоруткан. Бо чоруткан хыналдаларны түңнели-биле административтиг журум хажыдышкынынын дугайында 82 протоколдарны тургускан.

Үндүрүг органның ажылдакчылары контроль-касса техниказын ажыглаарынын дугайында хоойлужулганы сагырынын талазы-биле бо эрткен алды айларда 884 хыналдаларны чорут-

кан. Хыналданың түңнели-биле 481 хажыдышкынын илереттинген болгаш ол талазы-биле 1585 муң рубльге административтиг торгаалды онааган, бюджетке 751 муң рубль кирген азы ниити торгаалдың 47,4 хуузу. Артан торгаалды эгидер талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Республиканың үндүрүг ажылдакчылары сөөлгү үеде эрге-хоойлу органның-биле кады ажылдажылгазын идепкейжиткен. Эрткен алды айларда оларны-биле кады 196 хыналдаларны чоруткан, ооң түңнели-биле 131 хоойлу хажыдышкынын илередип, 372 муң рубльге торгаалды онааган.

Контроль-касса техниказын ажыглаарынын дугайында хоойлужулга хажыдышкынын болдурган дээш административтиг торгаалды албадал-биле тыртарынын хемчеглерин сөөлгү үеде үндүрүг органның ап чорудуп эгелей берген. Отчеттүг үенин иштинде 226 материалдарны 740 муң рубль түңгө суд күүседикчилеринин албанынче дамчыдып берген.

Үндүрүг төлекчилеринин ортузунга тайылбыр ажылын чорудар сорулга-биле бо чылдың алды айларында 29 семинарларны эрттирген, орта ниитизи-биле 1420 үндүрүг төлекчилери киришкен. Россияның Үндүрүглер болгаш чылдалар талазы-биле федералдыг албанының республикада эргелели республиканың шупту кожуннарынын үндүрүг төлекчилери-биле семинарны организаастан болгаш эрттирген. Ооң-биле чергелештир «Россия Федерациязынын тус чер бот-башкарылганынын ниити принциптерин организаастан дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну боттандыра талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнынга тайылбыр ажылын чоруткан.

2006 чылдың ийги чартында чедип алган көргүзүлгелерни бадыйбайн, өзүлдеңн көргүзүлгелерин улам улгаттырынынче ажылды угландырып, үндүрүглер болгаш чылдалар талазы-биле өрелерни болгаш чедир чыгдынмаан өрелерни бадыйрып, тыртар төлөвирлерин өзүлдезин көвүдөдир болгаш үнүүшкүнүг хыналдаларнын түңнелинде чедип алырынче кичээнгеи угландыраын үндүрүг органнынын мурнунга салган.

Сергей ХЕРТЕК.

«01» кичээндирип тур

Июль 24-30 хуннеринде республиканың девискээринге 4 өрт (1 автомашина, 1 киоск, 2 трансформатор) демдеглелтинген. Өрттерниң болуп турар кол чылдагааны — электри херекселдерин деир-кылырда өртке удур дүрүмнерни хажытканында. Материалдыг когарал тодараттынып турар. Өртке амы-тынындан чарылган, кемдээн кижжи чок.

Июль 27-де «01» телефонче Кызыл хоорайның Московская, 110 чанында ВА3-2101 маркалыг автомашина өрттенген деп дүвүрээзинниг дыңнадыг кирген. Өртке буруулуг кижжи автомашинаның 1986 чылда төртүтүнгөн ээзи М.А. Буланкин. Материалдыг когарал тодараттынып турар.

Ол хүн 17 шак ажып труда, Чөөн-Хемчик кожунунун Баян-Тала сумузуңуң Ленин кудумчузунда трансформатор долзуу-биле өрттенген.

Хойга бажың орнап тур
Чүс хой, ийи инек-биле Кызылда бажыңны садып алыр мен.
Харылзайыр телефон 5-17-55 (17 шак соонда).

Материалдыг когарал база буруулуг кижини тодарадып турар.

База-ла 27-ниң хүнүнде Красноармейская, 131 чанында киоск өрттенген. Ону С.Майдыр хөлезилеп турган. Өрт өөскүп үнгенинге киоскниң садыгызы буруулуг. Материалдыг когарал 10 муң хире рубль.

Июль 28-те 06 шак үезинде Кочетов кудумчузунда «Азия» садыының чанында трансформатор, ооң чоогунда 8 кв.м черде херим өрттенген. Когарал 20 муң рубль. Буруулуг кижжи билдинмээн, кемдээн кижжи чок.

Хүндүлүг чонувус, өрт дугайында дыңнадылганы ол-ла дораан өрт камгалалының «01» телефонунче дамчыдынар.

А.ШОЙЗАТ,

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелиниң хөй-ниити-биле харылзалар турар бөлүү.

Юрий Юрьевич САМБУГАНЫҢ адынга Пии-Хем кожунунун Аржаан ортумаак школазының 2001 чылда тывысканы А № 7301252 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8128. Чагыл 90.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг Александр Сан-оолович!

Кижжи назынынын, чогадыкчы үениң езулуг хайым үезинде келгенин-биле холбаштыр чалбыштыг изиг байыры чедирип тур бис. Силер чүгө театр ажылдакчызы эвес, журналистиканың база бир мергежээн мэтри силер, «Сылдысчыгаштын» аскым дынын быжыг тудуп келдинер. 50 хардан ыңай улам-на эрес, шоваа, бүгү ажылдарга идепкейлиг, езулуг журналистичи, хөй-ниитичи болурунаны күзээр-дир бис.

Коллективинерге, өг-бүлөнерге хамык-ла чүве чаагай болзун, аайлажып турзун, кадык-шырак амыдырал бодарал турзун!

«Шынын» редакциясы.

Красноярскиниң күрүнениң башкы университеди

ККБУ — Сибирьниң бир хоочун чалап тур өөредилге чери. Ол Россияның эң шыырак дээн 5 башкы университеттеринин санында кирип турар.

2006-2007 өөредилге чылында ККБУ-нун Кызылда төлээ чери төлөвирлиг бот-өөредилге-биле дараазында мергежилдерге сургуулдарны хүлээп ап эгелээн:

1. **Төөгү башкызы.** Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин) дооскан база 11 класс доосканнарны хүлээп алыр.

2. **Педагогика болгаш психология** (педагог-психолог). Бо мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжизин), эмчи училищезин доосканнарны база 11 класс доосканнарны алыр.

3. **Менеджмент организациязы** (ажыл-агый, бүдүрүлге, организациялар удуртукчуларын белеткээр). Дээди эртемниг азы тускай ортумаак эртемниг кижилерни алыр.

Херек документиер:

билдиришкени (тускай хевирни);
4 чурук (3/4 см);
аттестат;
диплом (капсырылганы-биле кады);
нотариуска бадыйкаттыг дипломнуң 2 хоолгазы;
медсправка (форма 086-У);
күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (ажылының кадрлар килдизи таңмалап бадыйткаар);
өгленишкен дугайында херечилел хоолгазы; (фамилиязы өскерилгенде);
скоросшиватель-папка;
паспорт.

Башкыларны, эмчилерни болгаш өске-даа ажылда кижилерни өөрениринче чалап тур бис!

Документилерни август 25-ке чедир дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл, Калинина, 16, Машзавод бажыңы, 3 дугаар каат, хүннүң-не 10 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр.

Телефон 1-27-75.

АЖЫК КОНКУРСТУ чарлап тур

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилели Тес-Хем арга-арыг ажыл-агыйының арга-арыг фондузундан аңнаарынга 49 чыл иштинде ажыглаар участокту арендага дамчыдып бээр талазы-биле ажык арга-арыг конкурзун эрттигер. Участоктун ниити шөлү 907532 га, аренда төлөвиринин эге өртээниң хемчээли 9100 рубль.

№	Лесничество	Кварталдың дугаары
1.	Эрзин	1.3-11,16-28,32-49,86-100, 103-685
2.	Самагалдай	1-29,34-54,59-74,81-104, 108-114,116-210,239-259
3.	Шуурмак	1-279

Конкурс 2006 чылдың сентябрь 6-да, 11.00 шакта (тус черниң шагы) бо адреске эртер; 667007 Тыва Республика, Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу 122 а. Инструкцияда айтылган үнелелге үндөзүлгө, конкурс комиссиязынын хуралында, конкурска кириген саналдарны үнелеп болгаш сайгарып көргөш, тиилекчини чажыт бадыйлашкын-биле тодарадыр. Арга-арыг конкурзунга киржип турар кордакчы дараазында реквизииттерге аренда төлөвиринин эге өрттөн 10 хуу хемчээлге баш удур төлээр.

Тыва Республика талазы-биле УФК (Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилели) агар саны № 050537790070 ИНН 1701037145 КПП 170101001 п.с. УФК 40302810200001000001 БИК 049304001 ГРКЦ НБ Тыва Республика.Россияның Банкызы, Кызыл хоорай.

Арга-арыг конкурзунун киржикчизи конкурска киржир чагыгга конкурска киржиринин баш удур төлээнин документиге бадыйткап кожар. Конкурс документизин бээрин, чагыгларны болгаш конкурска киржиринин саналдарны хүлээп алырын конкурс комиссиязынын талазы-биле секретары бо адреске чорудар: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122а (Арга-арыг ажыл-агыйынын агентилелиниң бажыңы) каб.21, тел. (39422) 3-34-44. Конкурс документациязынын өрттээ 300 рубль. Чарлап үнгөн соонда конкурс документациязын хүлээп ап эгелей бээр, эң сөөлгү хуусаазы 2006 чылдың август 31, 16.00 шакка чедир. Конкурстун организатору (Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилели) 2006 чылдың сентябрь 4-ден орай эвес хуусаада, конкурсту эрттиреринден ойталап болур.

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.